

Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki

---

Obecność ludności żydowskiej¹ na Kujawach² ma prawie 600 letnią tradycję. W tak rozległej przestrzeni historycznej osadnictwo żydowskie ewoluowało wraz ze zmieniającymi się uwarunkowaniami geopolitycznymi, gospodarczymi, społecznymi i kulturowymi. Dzieje społeczności żydowskich na Kujawach możemy podzielić na okresy, które w części wpisują się w ogólną periodyzację dziejów Polski. Pierwszy, obejmuje schyłkowe średniowiecze (XIV-XV w.), Rzeczypospolitą Szlachecką (XV-XVIII w.) i rozbiory Polski (1772-1795). Charakteryzuje go względnie linearny rozwój społeczności żydowskich, przerywany przez wojny, pożary, zarazy, wypędzenia. Okres między rozbiorami (1772-1795) a rokiem 1815 należy uznać za okres przejściowy, między „starym” porządkiem, staropolskim a nowymi zjawiskami jakie dały o sobie znać w okresie, gdy Kujawy znalazły się granicach Prus (1772/1793-1807) i Księstwa Warszawskiego (1807-1815). Podział ziem polskich w 1815 roku oznaczał rozbitcie Kujaw między Prusy (Niemcy) a Rosję (Królestwo Polskie). Jednym z dalekośiężnych skutków tego zjawiska był dualizm rozwojowy społeczności żydowskich. Inaczej ewoluowały skupiska na pruskich Kujawach zachodnich i rosyjskich Kujawach wschodnich. Tenden-

---

¹ Ludność żydowska została utożsamiona z ludnością wyznania mojżeszowego aż do 1945 roku. Dla okresu powojennego przyjęto, z braku materiału porównawczego, zasadę samookreślenia. Żydem był ten, kto utrzymywał związki z żydowskim środowiskiem i organizacjami.

² Granice geograficzne Kujaw zostały zakreślone szeroko, w granicach geograficznych – według kryterium hydrograficznego.

cja ta, będzie także widoczna po I wojnie światowej. Wiele zjawisk z okresu zaborów, w nowej rzeczywistości międzywojennej Polski (1918/19-1939), nadal występowało choć z różnym natężeniem. Najważniejszą cezurę chronologiczną wyznacza II wojna światowa. Żydowskie społeczności na Kujawach przestały istnieć w latach 1939-1942. W szczątkowej postaci zaczęły odradzać się po 1945 roku. Jednak ruchy migracyjne, trwające od lat 40. do 70. XX wieku, sprawiły, że tradycja osadnictwa żydowskiego na Kujawach została przerwana.

Okres od XV do XVIII wieku

Najstarsze zapiski informujące o obecności Żydów w województwach brzesko kujawskim i inowrocławskim, pochodzą z XV i początków XVI wieku. Pewne przesłanki pozwalają na przesunięcie początków osadnictwa na koniec XIV wieku. Jedną z nich jest występowanie w 1393 roku wśród wsi placących dziesięcinę kapitule wrocławskiej Żydowa w okolicach Włocławka³. Niewiele wiadomo o kierunkach migracji. Wydaje się, że osiedlali się na Kujawach przede wszystkim Żydzi pochodzący z Wielkopolski, Małopolski i Czech. Ten ostatni kierunek wskazuje m.in. wzmiankowany w 1640 roku w Fordonie „Samuel de Praga Incola Fordanen”⁴. W 1428 roku Żydzi przebywali w Brześciu Kujawskim, w 1432 w Radziejowie, w 1453 w Inowrocławiu, w 1466 w Nieszawie pod Toruniem (Dybów), w 1487 w Nieszawie – wówczas w granicach ziemi dobrzyńskiej, w 1507 w Bydgoszczy i Pakości. Rozwojowi osadnictwa w województwie inowrocławskim sprzyjały przywileje dla Żydów z tego województwa wydane

---

³ Podobny punkt widzenia prezentuje Iszajah Trunk (*Fun der forgenegenhajt fun der Brist-Kujawer kehilot*, [w:] *Włocławek we ha Sewiwa. Sefer Zikkaron*, ed. K. F. Tchursch, M. Korzen, (bmv) 1967, s. 780); Por. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów, słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895, s. 885-886.

⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt.: APB), Akta miasta Bydgoszczy (dalej cyt.: AmB), sygn. 13, k 37, 68.

w 1453 i 1504 roku⁵. Przywileje te zostały z czasem poszerzone na województwo brzeskie. Monarchowie wydawali także przywileje dotyczące Żydów mieszkających w poszczególnych miejscowościach. W oparciu o nie władze kahałów zawierały z władzami miast umowy lub ugody regulujące szczegółowe aspekty związane z obecnością Żydów w miastach⁶. Sprzyjające prawodawstwo spowodowało, że w województwach kujawskich liczba skupisk żydowskich stopniowo rosła z 6 (przed 1507) do 10 w XVI wieku. Największym skupiskiem osadnictwa żydowskiego w tym okresie był Inowrocław. W 1565 roku było w mieście 27 żydowskich do-

---

⁵ Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2, pod red. K. Pilarczyka i S. Gąsiorowskiego, Kraków 2000, Aneks, s. 23; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und gegenwart der Juden in den Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904-1908, s. 436-438.

⁶ Przykładem służy Fordon. Władysław IV w końcu lutego 1633 roku wystawił fordońskim Żydom przywilej, w którym zrównał miejscową społeczność w prawach z innymi Żydami mieszkającymi w Królestwie Polskim. Zezwalał im na zamieszkiwanie w Fordonie z prawem posiadania domów i gruntów. Zaznaczył także, iż Żydzi fordońscy mają podlegać wyłącznie sądownictwu królewskiemu wykonywanemu przez wojewodę. Ograniczył je Jan Kazimierz 12 maja 1649 roku. Król zakazał Żydom swobodnego nabywania dóbr w mieście, a także ograniczył liczbę domów żydowskich do 14 i do tego zgrupowanych na jednej ulicy. Ci, którzy posiadali domy w innym miejscu mieli je sprzedać i osiedlić się w wyznaczonym miejscu. Ponadto monarcha zakazał Żydom wyrobu piwa i gorzalki, wypieku chleba na sprzedaż, handlu zbożem. W myśl królewskiego pisma społeczność żydowska miała się zaopatrywać w potrzebne im towary dopiero w drugiej kolejności, po chrześcijanach. Sądownictwo nad tą grupą we wszystkich sprawach, zarówno karnych jak i handlowych, została powierzona wspólnie staroście bydgoskiemu i władzom miasta Fordonu. Zapisy zawarte w dokumencie królewskim stanowiły podstawę ugody, którą zawarły władze miejskie z ludnością żydowską 18 lipca 1649 roku. Zgodnie z monarszym nakazem wyznaczono do zasiedlenia jedną ulicę z 14 posesjami. Posesje należące do Żydów w różnych części miasta miały zostać sprzedane. Ponadto określono wysokość podatków od cmentarza, wypasu owiec i bydła, sposób pracy żydowskich handlarzy i rzemieślników w dni świąteczne dla chrześcijan, ustalono listę towarów, którymi nie mogli handlować, sposób rozstrzygania sporów. Umowa obowiązywała aż do początków XIX wieku. Szerzej: T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, [w:] *Żydzi w Fordonie. Dzieje. Kultura. Zabytki*. Zbiór studiów pod red. T. Kawskiego (złożona do druku).

mów, 4 puste place, szkolnik i bóżnica. Zapłacili wówczas 200 zł pogłównego. W 1598 roku pojawia się w źródłach Brama Żydowska (od 1772 Toruńska) znajdująca się we wschodniej linii murów miejskich. Także obecna ulica Wałowa w XVII wieku nosiła nazwę Żydowskiej, co pozwala na lokalizację dzielnicy żydowskiej w przestrzeni miejskiej Inowrocławia. W kolejnych latach ilość Żydów rosła, mimo strat wywołanych zarazą 1628 roku. W 1629 domów żydowskich było 65, w 1647 – 67 (139 chrześcijańskich), w 1765 – 127 (87 katolickich), 1775-108 (68 katolickich)⁷.

Nieco mniejszym skupiskiem był Brześć Kujawski. W 1538 roku, na mocy umowy jaką zawarto z władzami miejskimi, Żydzi mogli posiadać 15 placów i domów. W kolejnej umowie z 1558 roku powiększono liczbę placów o kolejne osiem. W tym w latach 1564-1565 posiadali 18 domów i dom szkolniczy. W 1566 roku zapłacili 109 zł 9 gr pogłównego. W 1674 roku na 215 płatników pogłównego w Brześciu było 32 Żydów⁸. Prężnie rozwijającą się społecznością byli Żydzi z Pakości. W tej pierwszej w 1565 roku pogłównie płaciło 140 Żydów. Funkcjonował także dom szkolniczy i bóżnica. W 1655 roku posiadali 22 domy (chrześcijanie 98 oraz 8 innych domów)⁹. W 1507 roku pakoscy Żydzi uiścili podatek koronacyjny wspólnie z Żydami z Dybowa. Niewiele wiadomo o rozmiarach skupiska w Bydgoszczy. W Kowalu w 1568 roku otrzymali zgodę na założenie cmentarza pod wsią Pelczyce. W 1578 roku Stefan Batory pozwolił Żydom mieszkać w mieście, zajmować się handlem i rzemiosłem. Przywilej ten poszerzył w 1635 roku Władysław IV. W latach 1569-1578 pojawiają się informacje o Żydach w Chodczu. W początkach XVII wieku

---

⁷ Z. Guldon, *Skupiska...*, s. 19; Z. Guldon, *W początkach szlacheckiej Rzeczypospolitej i początkach zaboru pruskiego (1466-1815)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, pod red. M. Biskupa, T 1 (do 1919 r.), Warszawa-Poznań-Toruń 1978, s. 248, 252-256.

⁸ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich w XVI-XVIII wieku*, „Ziemia Kujawska”, 1993, t. 9, s. 100-101, 103-106.

⁹ R. Kabaciński, *W czasach staropolskich (do roku 1772)*, [w:] *Dzieje Pakości*, Warszawa-Poznań 1978, s. 65-66, 77, 93-94.

w Kruszwicy mieszkał żydowski rzeźnik¹⁰. W tym samym okresie Żydzi bez wątpienia mieszkali już w Fordonie¹¹.

Istotny wpływ na geografę żydowskiego osadnictwa miały przywileje *de non tolerandis Judaeis*. Dokumenty tego typu monarchowie wystawili dla Radziejowa (1546), Bydgoszczy (1555) i Nieszawy (1559). Przepisy te nie były jednak restrykcyjnie przestrzegane. W Bydgoszczy Żydów wśród mieszkańców widywano jeszcze w latach 1569-1578 oraz w 1713¹².

Część ograniczeń osiedleńczych wobec ludności żydowskiej wprowadzano *ad hoc*. Król Jan Kazimierz 12 maja 1649 roku, na prośbę chrześcijańskich mieszczan Fordonu i starosty bydgoskiego Jerzego Ossolińskiego, ograniczył możliwości swobodnego nabywania przez Żydów nieruchomości. Bezpośrednim powodem interwencji był wielki pożar miasta wywołany przez Żyda Jakuba Wielkiego. Spłonęły 64 domy ludności chrześcijańskiej oraz nieznaną liczbą domów żydowskich. Do tego w płomieniach życie straciło dwoje dzieci Jana, organisty miejscowego kościoła. Ponieważ już wcześniej kilkakrotnie dochodziło do pożarów przypisywanych ludności niechrześcijańskiej, władze miejskie postanowiły rozwiązać problem poprzez skomasowanie ludności starozakonnej w jednym miejscu¹³. Trudno ocenić czy tworzenie dzielnic żydowskich zwiększały bezpieczeństwo przeciwpożarowe. Zapewne nie. Wiązać je należy zapewne z innymi czynnikami natury społecznej i religijnej. Miasta, co było normą mając na uwadze ich drewnianą zabudowę, plonęły często. W przypadku wielkich pożarów, niezależnie od lokalizacji źródła ognia, plonęły całe dzielnice. Czasem pożar oznaczał całkowite zniszczenie miasta. Przypadek taki miał miejsce np. 30 sierpnia 1775 roku w Inowrocławiu. Spłonęło 160 domów w tym wszystkie w dzielnicy żydowskiej (108)¹⁴. Znisz-

¹⁰ Z. Guldon, *Żydzi w miastach...*, s. 101.

¹¹ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie...*, s. 2-3.

¹² M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1974, nr 13, s. 13.

¹³ T. Kawski, Z. Zyglewski, *Żydzi w Fordonie...*, s. 3-5.

¹⁴ Z. Guldon, *W początkach szlacheckiej...*, s. 256.

czeniu ulegały prawie wszystkie elementy infrastruktury niezbędnej do funkcjonowania gminy żydowskiej. Ich odbudowa była kosztowna. Część mieszkańców pozbawiona majątku i źródeł zarobkowania migrowała do ościennych miejscowości. Podobny przypadek miał miejsce w krajeńskiej Łobzenicy. Po pożarze miasta w 1768 roku Żydzi gremialnie opuścili miasto osiedlając się w ościennym Wyrzysku. W Nakle w latach 60. XVII wieku spłonęły wszystkie domy żydowskie. Dopiero wówczas Żydzi uzyskali możliwość założenia własnej dzielnicy w nowym bardziej przestronnym miejscu¹⁵. Innym czynnikiem wpływającym na dynamikę osadniczą były zarazy. Straty nimi wywołane, były najczęściej znacznie większe niż w przypadku ofiar pożarów. Morowe powietrze nawiedzało Kujawy i ościenne prowincje falami wywołując śmierć wielu mieszkańców, niezależnie od wyznania.

Stałą cechą osadnictwa żydowskiego na Kujawach, aż po XX wiek, pozostawał wysoki stopień urbanizacji. W latach 1779-1781 stanowili zaledwie 0,6% ogółu ludności wiejskiej¹⁶. W początkach panowania pruskiego 18% populacji Żydów mieszkających w byłym województwie brzesko-kujawskim mieszkało na wsi. Jest to znaczny odsetek ogółu populacji, jednak zważywszy na

---

¹⁵ T. Kawski, *Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Palukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Palukami)*, Nakło nad Notecią 2004, s. 218.

¹⁶ Niezależnie od ogólnej konstatacji w niektórych wsiach stanowili w 1779 roku znaczący odsetek ogółu mieszkańców np. we wsi Bielica 42,9% (9 osób), Narty 21% (4), Koniec 17% (8), Ropuszki 15,2% (5), Bilbo 14,8% (4), Waganiec 13,5% (14), Mikołajki 13,3% (6), Kamieniec 12,2% (6), Roznietczyce 11,1% (5); Szerzej: R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII-XVIII wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria E, 1984, s. 150-172; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”. Seria C, 1980, s. 283-290; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria B, 1979, s. 176, 182; Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”. Seria A, 1978, s. 235.

fakt, że w np. Małopolsce zachodniej w analogicznym okresie odsetek ten sięgał 38,5%, trzeba uznać go za niewielki¹⁷.

Znaczny wpływ wywarła wojna polsko-szwedzka 1655-1660 roku. Wiele skupisk żydowskich doznało poważnych strat. Wyludnił się np. Kowal, Brześć Kujawski, Inowrocław. Inne przestały istnieć (Pakość). Z niektórych wygnano Żydów. Przykładem służy m.in. Inowrocław, gdzie w 1658 roku Jan Kazimierz nadał władzom miejskim nieruchomości należące wcześniej do Żydów. Wygnanie i utrata majątku były karą za rzekomą czy rzeczywistą zdradę i współpracę ze Szwedami¹⁸. Podobne zarzuty pojawiły się w czasie konfederacji barskiej (1768-1772). Konfederaci oskarżali Żydów o wspieranie wojsk rosyjskich. Pojawiły się także represje, choć na mniejszą skalę np. w Brześciu Kujawskim stracono 4 kolaborujących Żydów¹⁹. Straty demograficzne wywołane wojnami były znaczne. W drugiej połowie XVII wieku na istniejące 24 miasta na Kujawach Żydzi mieszkali tylko w ośmiu. W 1674 roku na 4242 podatników pogłównego mieszkających w miastach pogłównie żydowskie nałożono na 163 osoby (Brześć 32, Chodecz 4, Izbica 8, Kowal 20, Przedecz 6, Fordon 55, Inowrocław 30, Podgórz 8). Odrodzenie osadnictwa przypada na I połowę XVIII wieku. W 1764 roku kahał w Brześciu liczył już 164 członków, Izbicy Kujawskiej 215, Kowalu 260, Lubrańcu 249, Piotrkowie 169, Przedczu 210²⁰. Populacja kujawskich Żydów, w skali całej Rzeczypospolitej, stanowiła ułamek procenta. Łącznie oba kujawskie województwa (razem z ziemią dobrzyńską) w tym okre-

---

¹⁷ Obliczenia na podstawie danych przedstawionych przez Z. Guldoną, *Żydzi i Szkoci...*, s. 58-59.

¹⁸ L. Lewin, *Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege (1655-1659)*, „Zeitschrift der historischen Gessellschaft für die Provinz Posen“, 1901, t. 16, s. 83-84, 94. W wielu przypadkach ustalenia L. Lewina pozostają dyskusyjne. Przywołane straty poszczególnych gmin żydowskich wydają się mało wiarygodne.

¹⁹ I. Trunk, *Fun der...*, s. 779.

²⁰ Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 53-59.

się zamieszkiwało 3771 Żydów powyżej 1 roku życia, co stanowiło 0,64% populacji²¹.

Pragmatyzm i konieczność odbudowy zniszczonych miast stawały się dla ich właścicieli kwestiami priorytetowymi. Puszczano w niepamięć restrykcyjne przepisy. W Inowrocławiu, niebawem po wygnaniu Żydów, ponownie pojawili się żydowscy osadnicy. Już w 1681 roku Jan III Sobieski potwierdził Żydom ich wcześniejsze przywileje. Pojawiły się nowo lokowane miasta, w których stwarzano wyjątkowo korzystne warunki osadnicze dla Żydów np. w Nowej Izbicy (Izbicy Kujawskiej), Piotrkowie (Piotrków Kujawski), Lubrańcu²². Nie przypadkowo w 1779 roku 92% wsi, w których mieszkali Żydzi było własnością wschodnio-kujawskiej szlachty. Pozostałe 8% to królewszczyzny²³. Nadal wielką wstrzeżliwość wobec innowierców wykazywał Kościół. W 1793 roku w miastach szlacheckich wschodniej części Kujaw (Chodecz, Izbica, Lubień, Piotrków, Służewo) odsetek Żydów wynosił 48,3%, w miastach królewskich (Brześć, Kowal, Podgórz, Przedecz, Radziejów, Skulsk) – 30,8%, w miastach kościelnych (Raciążek, Sompolno, Włocławek) – około 1%²⁴. W dobrach będących własnością Kościoła na ogół osadnictwa heretyckiego nie tolerowano. Przykładem służy biskupi Włocławek. Warunkiem stałego osiedlenia się w mieście było porzucenie judaizmu. Przed taką alternatywą

---

²¹ A. Podraza, *Żydzi i wieś w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, pod red. A. Link-Lenczkowskiego, T. Polańskiego, Wrocław - Warszawa - Kraków 1991, s. 241-242. Na Kujawach inowrocławskich zamieszkiwało 1422, brzesko-kujawskich 1267, ziemi dobrzyńskiej 1082.

²² Szerzej np.: J. Kołtuniak, *Ludność żydowska w Piotrkowie Kujawskim (XVIII-XX w.)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 2003, t. 18; J. Dumanowski, *Lubraniec w XVIII w. - żydowskie miasteczko i stolica magnackich włości*, „Kwartalnik Historii Żydów”, 2003, nr 3.

²³ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego...*, s. 150-172; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego...*, s. 283-290; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu przedeckiego...*, s. 176, 182; Z. Guldon, *Osadnictwo powiatu radziejowskiego...*, s. 235.

²⁴ S. Cackowski, *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793-1807)*, Włocławek 1995, s. 52.

w 1597 roku stanął żydowski lekarz Loth Cahain za sprawą decyzji biskupa Rozdrażewskiego²⁵. Przypadki konwersji należały do rzadkości praktycznie aż do drugiej połowy XIX wieku. Do końca XVIII wieku judaizm porzuciło 7 Żydów we Włocławku i 2 w Nieszawie²⁶. Zdarzały się przypadki tzw. judaizantów - chrześcijan, którzy pod wpływem obcowania z żydowskim środowiskiem przyjmowali elementy kultury żydowskiej a z czasem i wiarę np. w Fordonie²⁷.

W dobrach szlacheckich traktowano w większości żydowskich osadników w sposób znacznie łagodniejszy. Stosunek właścicieli miast pozostawał wypadkową korzyści ekonomicznych, jakie niósł z sobą rozwój wymiany i produkcji, a koniecznością zabezpieczenia interesów miejscowego mieszczaństwa, organizacji cechowych i kupieckich obawiających się konkurencji oraz niechętnego innowiercom Kościoła. Kierowali się realizmem w myśl zasady: „Żyj i pozwól żyć innym”. Zezwalali na osadnictwo żydowskie na obrzeżach miast, które z czasem przekształcały się w przedmieścia. Czasem wskazywali jako miejsce osiedlenia „nowe miasto” lokowane w sąsiedztwie „starego”. Niezależnie od rzeczywistych czy pozornych ułatwień osadniczych sami Żydzi dążyli do prawnego zabezpieczenia własnych interesów w postaci przywilejów wystawianych Żydom przez właścicieli miasta. Precyzyjnie wyliczano w nim możliwe źródła zarobkowania, kwestie dzierżaw karczem, wyszynku, zawieraniem pożyczek, umów z cechami, prawami jakimi mogli się rządzić we własnych dzielnicach czy ulicach żydowskich, budową synagogi. Właściciele traktowali Żydów jako grupę, którą przy zachowaniu pewnego umiaru, można było intensywnie eksploatować ekonomicznie w znacznie większym wymiarze niż ludność chrześcijańską.

---

²⁵ M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławia)*, Włocławek 1933, s. 57.

²⁶ T. Jeske-Choiński, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904, s. 15, 34, 37; T. Mieses, *Z rodu żydowskiego. Zasłużone rodziny polskie niegdyś krwi żydowskiej*, Warszawa 1991, s. 30.

²⁷ *Visitaciones Archidiaconatus Pomeraniae H. Rozdrażewski episcopo*, Toruń 1898, t. 2, s. 290.

Napływowi Żydów na Kujawy sprzyjała w pierwszej połowie XVIII wieku restrykcyjna wobec ludności żydowskiej polityka władz pruskich. Wydalani poza granice osiedlali się najczęściej w pogranicznych dzielnicach Rzeczypospolitej. Dzięki nowym przybyzdom miał miejsce żywiołowy rozwój wielu gmin m.in. na Kujawach, ale także zaostrzył rywalizację ekonomiczną wśród samych Żydów. Wzrosła liczba ubogich członków gmin żydowskich, zaś same gminy pogrążyły się w chaosie finansowym. Z restrykcyjną polityką kujawscy Żydzi zetkną się w pierwszym okresie rządów pruskich końca XVIII i początków XIX wieku.

Koniec XVIII i początek XIX wieku

Okres zaborów stanowi istotną cezurę w osadnictwie żydowskim na Kujawach. Ziemie te zostały (do 1807 roku) wcielone do Prus w granicach Okręgu Nadnoteckiego w składzie Prus Zachodnich. Miasta będące własnością Kościoła czy klasztorów, w których żydowskie osadnictwo we wcześniejszych wiekach nie było tolerowane (np. Strzelno, Włocławek), stają się wolnymi miastami królewskimi. Obowiązujące ograniczenia pod względem wyznaniowym czy narodowościowym zostają zniesione. Także przywileje *de non tolerandis de Judaeis* stopniowo przestają obowiązywać. Zniesienie przywilejów feudalnych miast, cechów w istotny sposób zachęcało do osiadania w miastach²⁸. W konsekwencji w wielu miejscowościach pojawiają się po raz pierwszy Żydzi jako stali mieszkańcy. W Strzelnie i Mogilnie około 1779 roku, w latach 70. i 80. XVIII wieku w Koronowie, Gniewkowie, Barcinie, Radziejowie, Dąbrowicach, w 1793 w Trzemesznie, w 1794 we Włocławku, Osiecinach, Podgórzu i Brdowie, w 1802 w Nieszawie²⁹. W miastach w zachodniej części Kujaw Żydzi stano-

---

²⁸ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793-1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 292-294.

²⁹ A. Heppner, I. Herzberg, *Aus...*, 294, 297, 357; *Włocławek we ha...*, s. 795; M. Kallas, *Opis Brdowa z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria E, 1984, s. 191; T. Dziki, *Żydzi w Nieszawie w pierwszej połowie XIX*

wili w 1774 roku populację liczącą 1397 osób (21,3% ogółu mieszkańców), w 1812 roku skupisko rozrosło się do 2653 osób (20,5%). W części wschodniej Kujaw w latach 1793-1794 w okresie tym Żydzi stanowili populację liczącą około 2200 osób. Mieszkali w 12 z 16 istniejących miast. Ogółem w miastach mieszkało 82% populacji (1804 osoby), co stanowiło 23,8% ogółu ludności miejskiej³⁰.

Tabela 1. Ludność żydowska w miastach wschodniej części Kujaw w latach 1793/94-1812

Miejscowość	1793-1794			1808			1812		
	Razem	W tym Żydzi	%	Razem	W tym Żydzi	%	Razem	W tym Żydzi	%
Brześć Kujawski	337	111	32,9	893	235	26,3	912	256	28,1
Chodecz	160	8	5,0	282	33	11,7	345	47	13,6
Izbica	429	182	27,5	800	296	37,0	855	348	40,7
Kowal	662	306	46,2	1602	414	25,8	1576	463	29,4
Lubień	135	35	25,9	353	120	34,0	437	126	10,7
Lubraniec	919	458	49,8	1010	475	47,0	1172	683	58,3
Piotrków Kujawski	311	253	81,4	537	381	70,9	418	318	76,1
Podgórz	166	-	-	348	14	4,0	343	81	23,6
Przedecz	355	139	39,2	645	210	32,6	822	228	27,7
Raciążek	268	-	-	469	-	-	346	3	0,9
Radziejów	302	15	5,0	823	84	10,2	690	113	16,4
Skulsk	160	40	25,0	Wieś			Wieś		
Służewo	454	241	53,1	1040	557	53,6	865	487	56,3
Sompolno	348	15	4,3	777	54	6,9	707	78	11,0
Włocławek	949	-	-	2326	4	0,2	2002	99	4,9

Źródło: Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich...*, tab. 4, s. 106.

wieku. „Ziemia Kujawska”, 2004, t. 17, s. 54-56; T. Kawski, *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Radziejowie i okolicach*, [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, pod red. D. Karczewskiego, Włocławek-Radziejów 2002, s.254-255; D. Karczewski, *Początki społeczności żydowskiej w Strzelnie (1772/1773-1815)*, [w:] *Albert Abraham Michelson. Noblista z Kujaw*. Studia i materiały pod red. Dariusza Kurzawy, Strzelno 2007, s. 42-43; J. Cybertowicz, J. Koltuniak, *Z dziejów Osiecin i okolic*, Osiecin-Włocławek 2006, *passim*.

³⁰ Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich...*, s. 105-106; S. Cackowski, *Miasta dobrzyńskie i kujawskie w końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793-1807)*, Włocławek 1995, *passim*.

Tabela 2. Ludność żydowska w miastach zachodniej części Kujaw w latach 1774-1812

Miejscowość	1774			1804			1808			1812		
	Ra- zem	Żydzi	%	Ra- zem	Żydzi	%	Ra- zem	Żydzi	%	Ra- zem	Żydzi	%
Bydgoszcz	1493	11	0,7	4691	40	0,9	4242	42	1,0	4147	74	1,8
Fordon	861	528	61,3	1372	724	52,8	1434	929	64,8	1757	1097	62,4
Gębice	212	51	24,1	895	8	0,9	301	41	13,6	438	52	11,9
Gniewkowo	318	21	6,6	895	8	0,9	214	8	3,7	592	45	7,6
Inowrocław	1559	786	50,4	2867	1080	37,7	2826	996	35,2	3106	1265	40,7
Koronowo	706	-	-	1291	14	1,1	1258	54	4,3	974	48	4,9
Kruszwica	65	-	-	157	-	-	99	-	-	135	11	8,1
Pakość	425	-	-	362	-	-	346	-	-	312	-	-
Solec Kujawski	212	-	-	312	-	-	469	-	-	351	20	5,7
Strzelno	706	-	-	1159	34	2,9	931	33	3,5	1048	41	3,9

Źródło: Z. Guldon, *Żydzi w miastach kujawskich...*, tab. 3, s. 105.

Osiedlający się Żydzi w większości pochodzili z ościennych miejscowości³¹. Zjawisko to było powszechne także w innych częściach ziem polskich włączonych do Prus. Wynikało to z założeń polityki kolonizacyjnej państwa. Jednym z jej elementów było założenie, że Prusom nie są potrzebni Żydzi ubodzy, nieproduktywni, mieszkający na wsi. Władze w Okręgu Nadnoteckim wpro-

³¹ Przykładowo. Rodziny żydowskie osiadłe do 1805 roku we Włocławku pochodziły z Dobrzyńa nad Wisłą, Rypina, Lubrańca i Służewa. Do Gniewkowa przybyli z Inowrocławia i Fordonu, do Bydgoszczy z Fordonu; A. Heppner, A. Herzberg, *Aus...*, s. 294; M. Gruszczyńska, *Początki osadnictwa żydowskiego we Włocławku* (cz. 1), „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 1999, t. 13..., s. 321.

wadziły 1 marca 1773 roku edykt o wypędzeniu ubogich Żydów. Wszyscy nie posiadający majątku o wartości 1000 talarów musieli w ciągu miesiąca opuścić granice Prus. Jego wdrożenie zostało jednak rozłożone ze względów praktycznych w czasie. Kierowano się względami ekonomicznymi. Natychmiastowe wydalenie oznaczało załamanie gospodarcze większości miast. W praktyce lokalne władze różnymi metodami opóźniały proces rugowania ubogiej ludności. Szacuje się, że Okręg Nadnotecki opuściło w latach 1774-1784 co najmniej 6 -7 tys. osób. Liczba ludności żydowskiej zmniejszyła się w tej prowincji z 10421 w 1774 roku do 6418 w 1784. Rozciągnięcie na Prusy Zachodnie, w granicach których znalazł się Okręg Nadnotecki, obowiązującego w Prusach Statutu Generalnego dla Żydów z 1750 roku, wywołało szereg komplikacji. Zniesiono wszelkie przywileje jakie posiadały gminy żydowskie. Wprowadzano dodatkowe przepisy podatkowe oraz zasady mające chronić chrześcijan przed żydowską konkurencją. Statut dzielił Żydów na różne klasy, z których każda posiadała odmienne prawa. Wprowadzono kategorię „zwyczajnych protegowanych Żydów” (posiadali majątek o wartości co najmniej 1 000 talarów, mieli prawo ustanowić jedno z dzieci następcą, pozostałe dzieci musiały wyemigrować lub żyć w stanie wolnym), „nadzwyczajnych protegowanych Żydów” (majątek 500 talarów, list żelazny na całe życie), „sługi prywatne”, „Żydów tolerowanych”. Skutki wprowadzenia nowych przepisów zmusiły wiele żydowskich rodzin do migracji. Dalszym posunięciem było w 1773 roku przesiedlenie wszystkich Żydów mieszkających w okręgu ze wsi do miast. Rok później 90% populacji Żydów w Okręgu Nadnoteckim mieszkało już miastach. W 1781 roku poza miastami mieszkały zaledwie 44 rodziny. W drodze jednostkowych decyzji zezwalano na odroczenie przesiedlenia w dobrach szlacheckich. Handel, dzierżawa browarów, gorzelni na wsi zostały zabronione. Wprowadzono także ograniczenia dotyczące handlu w miastach. Żydzi nie mogli także

pracować jako rzemieślnicy. Stąd koniecznym stała się dla wielu zmiana zawodu³².

Do chwili utworzenia w 1807 roku Księstwa Warszawskiego kujawscy Żydzi, którzy znaleźli się w granicach państwa pruskiego po I zaborze 1772 roku i w jakimś stopniu kolejnych 1793 i 1795 roku zwłaszcza należący do grupy lepiej sytuowanych majątkowo, przeszli także proces wstępnej, powierzchownej germanizacji. Zjawisko to dotyczyło najczęściej osób zasiadających w starszyźnie gminnej, którzy musieli kontaktować się z władzami zwierzchnimi³³. Postępujące ewolucyjnie zmiany kulturowe w zachodniej części regionu będą miały swoją kontynuację po 1815 roku.

Lata 1815-1918/1920

Po ustaleniach Kongresu 1815 roku Kujawy zostały podzielone. Od tej chwili odmiennie toczyły się losy osadnictwa żydowskiego w części zachodniej należącej do Prus (Niemiec) i wschodniej (Rosji, Królestwo Polskie).

Na Kujawach wschodnich tendencje osadnicze występujące w ostatnich dziesięcioleciach utrzymały się. W kolejnych miastach i osadach miejskich pojawiają się Żydzi. Około 1820 w Raciążku. Z tego miasta oraz Służewa, około 1868 roku, wywędrują do Ciechocinka rodziny żydowskie: Finker, Poznański, Zaks, Zucker. W początkach lat 70. XIX wieku pojawili się na stałe w Aleksandrowie Kujawskim³⁴. Liczba Żydów, mimo szeregu krepujących roz-

---

³² M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Grossem*, Bd. 1, Leipzig 1909, s. 421-439; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848. Przeobrażenie w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, Poznań 2001, s. 45-49.

³³ S. Kemlein, *Żydzi...*, s. 47-49; Z. Biegański, *Mniejszość żydowska w Bydgoszczy 1920-1939*, Bydgoszcz 1999, s. 13-14.

³⁴ *Jewrejska Encyklopedija*, Petersburg 1910-1913, t. 11, s. 694; M. Ofliński, *Królestwo Polskie (1815-1830). Rys historyczny z tablicami statystycznymi*, Warszawa 1907, s. 133-134; *Włocławek we ha...*, s. 801; *Pinkas ha Kehillot. Poland*, Vol. 4, Jerosolima 1989, s. 395.

wój przepisów³⁵, nieprzerwanie rosła. W 1827 roku w miastach, później także osadach miejskich³⁶, Kujaw wschodnich populacja liczyła około 6,8 tys. osób (42,1% ogółu mieszkańców), w 1857 około 9,3 tys. (31,7%), w 1865 – około 11,9 tys. (33,5%), 1897 – 14,3 tys. (25%), 1909 – 22,4 tys. (26,6%). Według danych z 1909 roku Żydzi stanowili 7,5% ludności mieszkającej w regionie wschodnio-kujawskim oraz 1,24% ogółu ludności żydowskiej w Królestwie Polskim. W trzech miejscowościach, którym pozostawiono prawa miejskie (Brześć Kujawski, Nieszawa, Włocławek) mieszkało 36,9% populacji, w osadach miejskich 61,3%, we wsiach 1,8%³⁷.

---

³⁵ Liczba restrykcyjnych przepisów rosła np. za panowania Mikołaja I (1825-1855) ze 157 do 273; Szerzej: I. Schiper, *Samorząd żydowski w Polsce na przełomie wieku 18 i 19-go (1764-1831)*, „Miesięcznik Żydowski”, 1930, nr 31, s. 524-525; A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII i XIX wieku. Studia i szkice*, Warszawa 1983.

³⁶ W latach 1867-1870 prawa miejskie w regionie utraciły: Chodecz, Dąbrowice, Izbica Kujawska, Kowal, Lubień, Lubraniec, Osiechny, Piotrków Kujawski, Przedecz, Raciążek, Radziejów, Skulsk, Szuzewo, Sompolno. Ogółem w Królestwie Polskim zlikwidowano 338 miast na 452 istniejące. Nadano im status osad miejskich. Szerzej: R. Kolodziejczyk, *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX wieku. Szkice i rozprawy historyczne*, Warszawa 1979, s. 55-65.

³⁷ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, Dział I, tab. 3, s. 19-20, tab. 4, s. 31-35; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, tab. 2, s. 19-20, tab. 3, s. 44-50; R. Kolodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 2, pod red. R. Kolodziejczyka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980, s. 19-28 oraz Aneks.

Tabela 3. Ludność żydowska w miastach i osadach miejskich na Kujawach wschodnich w latach 1827-1909

Miejscowość	1827		1857		1897		1909	
	Ogółem ludności	W tym Żydów	Ogółem ludności	W tym Żydów	Ogółem ludności	W tym Żydów	Ogółem ludności	W tym Żydów
Aleksandrów Kujawski	-	-	-	-	2174	13,15	5800	14,9
Brdów	897	45 5,0	800	85 10,6	1081	60-65 13-14%	899	71 7,9
Brześć Kujawski	1242	410 33,0	1696	585 34,5	2744	678 24,7	2945	850 28,9
Chodecz	818	258 31,5	938	450 48,0	1358	435 32,0	1417	505 35,6
Ciechocinek	-	-	-	-	1263	233 18,4	1963	280 14,3
Dąbrowice Kujawskie	1644	115 7,0	1496	162 10,8	1815	150 8,3	3046	235 7,7
Izbica Kujawska	1474	681 46,2	2119	970 45,8	2488	1250 50,2	2710	1557 57,4
Kowal	2518	922 36,6	2792	2112 43,4	3993	1400 35,1	6271	2450 39,1
Lubień	718	251 35,0	959	410 43,0	1230	661 53,7	1714	897 52,3
Lubraniec	1888	1148 60,8	1703	987 58,0	2126	846 39,8	2170	1100 50,7
Nieszawa	1512	137 9,1	1846	273 14,8	2615	309 11,8	3191	549 17,2
Osięciny	540	174 32,2	508	251 49,4	840	392 46,7	875	487 55,7
Piotrków Kujawski	687	680 99,0	709	669 94,4	861	654 76,0	1294	1087 84,0
Przedecz	1935	346 17,9	1955	606 31,0	2728	740 27,1	2937	867 29,5
Raciążek	693	19 2,7	850	-	950	-	1534	18 1,2
Radziejów	1276	227 17,9	1509	224 14,8	2293	422 18,4	2707	501 18,5
Skulsk	430	204 47,4	441	171 38,8	738	185 25,1	1563	480 30,7
Służewo	1295	541 41,8	1192	560 47,0	1509	432 28,6	1855	719 38,8
Sompolno	1752	318 18,2	1601	455 28,4	2848	908 31,9	4337	1638 37,8
Włocławek	4193	343 8,1	6253	1255 20,1	21435	4023 19,6	33248	6831 20,5

Źródło: B. Wasiutyński, ..., tab. 2, s. 20-25, tab. 3, s. 44-50, s. 170; *Je-wrejska...*, t. 5, s. 661, t. 8, s. 37, t. 9, s. 661-662, 941, t. 11, s. 694, t. 14, s. 391, 483.

Rozmieszczenie przestrzenne ludności żydowskiej nie było na Kujawach wschodnich jednolite. Najniższy odsetek stanowili w powiecie niezawskim i gminie Dąbrowice 4,1% ogółu ludności, 10,6% w powiecie włocławskim i kilku gminach powiatu kolskiego 8,6%, gminie Skulska Wieś w powiecie słupeckim 7,0%. Stosunek procentowy ludności żydowskiej do ogólnej liczby ludności guberni warszawskiej (bez Warszawy) dla powiatów włocławskiego i niezawskiego wynosił 11,4%, guberni kaliskiej z powiatem kolskim 8,9% przy średniej dla Królestwa Polskiego 14,6%³⁸.

Wpływ na strukturę osadnictwa na Kujawach wschodnich miały zarówno czynniki ogólne jak i lokalne uwarunkowania. W latach 1897-1913 dotarła fala do Królestwa Polskiego żydowskich przybyszów z głębi Rosji tzw. Litwaków. Szacuje się ich liczbę na około 250-260 tys. W jakiejś ilości dotarli także na Kujawy. Być może wiąże się z tym zjawiskiem wzrost odsetka ludności żydowskiej w miastach i osadach regionu w tym okresie z 25% do 26,6%. Kolejną cechą ruchów migracyjnych była emigracja, zwłaszcza zamorska. Jej nasilenie przypadało na lata 1877-1897 i wiązało się z rozpętanym państwowym nagonką na Żydów po zabójstwie Aleksandra II w 1881 roku. Propagandzie towarzyszyły krwawe pogromy w ponad 100 miejscowościach³⁹. Niezależnie od antyżydowskich represji inspirowanych odgórnie najistotniejszą rolę odgrywały lokalne i regionalne czynniki. Trudno jednoznacznie określić jakie czynniki miały decydujące znaczenie na rozwój osadnictwa na Kujawach. Dla części miejscowości pograniczne położenie. Korzystały z niego takie miejscowości leżące tuż przy granicy z Prusami (Niemcami) jak Aleksandrów Kujawski, Radziejów, Piotrków Kujawski. Dla innych lokalizacja przy splwnych rzekach: Wiśle (Nieszawa, Włocławek) oraz rozbudowa kolei żelaznej szeroko i wąskotorowej. Jednak dominującym, jak się wydaje czynnikiem, był rozwój przemysłu, który ulokował się głównie

---

³⁸ *Rocznik Statystyczny...*, Dział I, tab. 304, s. 19-35.

³⁹ Szerzej: P. Wróbel, *Przed odzyskaniem niepodległości*, [w:] *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, pod red. J. Tomaszewskiego, Warszawa 1993.

we Włocławku. Sprzyjającą sytuacją okazało się podjęcie eksploatacji wód mineralnych w Ciechocinku. Rozwojowi industrializacji sprzyjało zniesienie granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, wzrost produkcji przemysłowej, protekcyjna polityka rządu Królestwa Kongresowego, import nowych technologii i napływ wyspecjalizowanych kadr, regulacja stosunków agrarnych⁴⁰. Pewną rolę odegrało czasowe ograniczanie w drugiej połowie XIX wieku za panowania Aleksandra II (1855-1881) antyżydowskiego ustawodawstwa. Dopuszczono Żydów do wykonywania pewnych zawodów w służbie państwowej, uczestnictwa w działalności samorządu miejskiego. Zasłużeni mogli nabywać dobra ziemskie⁴¹.

Nieszawa. Zdeprawstowany przez hitlerowców cmentarz żydowski.
(Fotografia wykonana na początku II wojny światowej,
pochodząca ze zbiorów Józefa Spornego, nieszawskiego historyka)

⁴⁰ F. Szeliga, *Przemysł Włocławski*, Włocławek 1928, passim; W. Puś, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870-1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984, s. 4-13; K. Jasiewicz, *Rozwój sieci kolejowej Królestwa Polskiego w latach 1840-1914*, „Studia Historyczne”, 1988, z. 4, s. 546-547; B. Podkopiński, *Koleje wąskotorowe PKP*, Warszawa 1990, s. 17-18; T. Dziki, *Przemysł włocławski w latach 1870-1918*, Toruń 2004, passim.

⁴¹ Szerzej: P. Wróbel, *Przed odzyskaniem...*, s. 16-25; A. Wein, *Ograniczenie napływu Żydów do Warszawy (1815-1862)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie”, 1964, nr 49, s. 5-14; T. Kawski, *Właściciele ziemscy wyznania mojżeszowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. W. Jastrzębskiego, Toruń 2004, s. 165-167.

Jednocześnie występowały zjawiska, które miały negatywny wpływ na rozwój żydowskiego osadnictwa. W 1819 roku wprowadzono dekret zakazujący Żydom z głębi Królestwa Polskiego osiadać w miejscowościach położonych w 50 wiorstowym pasie pogranicznym z Prusami. Znalazły się w nim m.in.: Brześć Kujawski, Chodecz, Izbica Kujawska, Kowal, Lubień, Lubraniec, Osiećciny, Piotrków Kujawski, Radziejów. Zakaz ten nie był jednak rygorystycznie przestrzegany⁴². Aby ograniczyć przemyt towarów⁴³ przez granicę w 1832 roku władze rosyjskie zakazały Żydom mieszkania we wsiach w pasie granicznym z Prusami w odległości 3 mil. W 1836 roku postanowienia te rozciągnięto także na miasta w pasie pogranicza. W 1851 roku żaden Żyd nie mógł się w nim osiedlić jeśli nie udowodnił, że mieszkał w 21 wiorstowym pasie nadgranicznym wcześniej lub trudnił się uprawą roli, zajmował się rzemiosłem, produkcją, pachtem zboża, gorzelnictwem i piwowar-

---

⁴² J. Kirsztot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim, Zarys historyczny*, Warszawa 1917, s. 105-106; *Mapa pocztowa Królestwa Polskiego z wykazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich, ułożona podług najnowszych urzędowych danych. 1889 rok*, wydał F. Kasperkiewicz.

⁴³ Zjawisko to występowało na masową skalę w pasie granicznym. Tak opisuje je jeden z urzędników lustrujący kujawskie miasta w 1860 roku:

„[...] Jak mieszkańcy Lubrańca Żydzi, opierali egzystencję swoją w defraudacjach, tak i Żydzi Piotrkowskie. Tu wszakże między nimi zachodzi różnica, że pierwsi z powodu zmiany kierunku drogi przemy carskiej i procesów defraudacyjnych zupełnie podupadli, gdy finansisci piotrkowscy uniknęli losowo kłeski fiskalnej procesów i jak dawniej i teraz, chociaż na mniejszą skalę, obchodzą taryfę celną i służbę do tej straży przeznaczoną. Wszystko tu dowodzi, że Żydzi tylko nieprawnych spekulacji SA zdolni, a wyjątki od kilku spanoszonych odnoszące się nic więcej nie dowodzą nad ślepy traf fortuny wyjścia pomyślnego z góry nieprawej. Wszakże ogół jest biedny w całej mocy tego wyrazu. Z ludności żydowskiej Piotrkowa, cztery piate części nie wie, jak przeżyć trzy doby – a jednak szachrajstwem i wycieczkami do dworów wościan przedsiębranymi egzystują i nie myślą o stałych procederach, smakując w próżnowaniu. Bodaj przyszło jak najspieszniej do usunięcia tej chronicznej choroby kraju, istniejącej kosztem chrześcijan” - M. Gruszczyńska, *Opis statystyczny Piotrkowa Kujawskiego z 1860 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 1998, t. 12, s. 295-311.

stwem. Przybywający do strefy nadgranicznej mogli przebywać maksymalnie, z przedłużeniem pobytu, przez 6 miesięcy⁴⁴.

Ograniczenia osadnicze dotyczyły także możliwości zamieszkiwania w obszarze miast. W latach 20. XIX wieku w wielu miastach rządowych powstały rewiry dla ludności żydowskiej. Utworzono je m.in. we Włocławku, Kowalu, Radziejowie, Brześciu Kujawskim, Przedczu, Sompolnie, Nieszawie, Raciążku. Ograniczenia zostały zniesione w 1862 roku⁴⁵. Do osadnictwa nie zachęcał poziom urbanizacji wschodnio-kujawskich miast. Z wyjątkiem Włocławka, który przejął od Brześcia Kujawskiego w XIX wieku funkcję stolicy Kujaw wschodnich, miasta były niewielkie⁴⁶. Także prężnie rozwijający się nieopodal łódzki czy warszawski okręg przemysłowy odciągały potencjalnych inwestorów⁴⁷. Niezależnie od negatywnych czynników, tak miasta jak i osady będące lokalnymi centrami handlu i produkcji, stanowiły atrakcyjne miejsca pracy i życia.

W części zachodniej aż do lat 50-60 XIX wieku liczba Żydów rosła. W kolejnych latach zaczęła maleć. W największych skupiskach żydowskiego osadnictwa w Inowrocławiu i Bydgoszczy tendencja ta stała się zauważalna w kolejnych dwóch dziesięcioleciach. Odplyw stał się szczególnie zauważalny w mniejszych ośrodkach w końcu XIX i początkach XX wieku (tabela 4). Zjawisko to było typowe dla całej prowincji poznańskiej oraz rejencji bydgoskiej będącej jej częścią. W 1849 roku mieszkało na jej terenie 24370 Żydów (stanowili 5,4% ogółu ludności), w 1852 – 24098 (5,1%), w 1855 – 24279 (5,1%), w 1861 – 24223 (4,7%), 1867-22865 (4,2%), 1875-21959 (3,8%), 1880 – 20039 (3,3%), 1890 – 15915 (2,5%), 1895 – 14640 (2,2 %), w 1900 – 13024 (1,9%), w 1905 – 11044

⁴⁴ P. Wróbel, *Przed odzyskaniem...*, s. 18.

⁴⁵ *Jewrejska...*, t. 6, s. 457, t. 9, s. 577, t. 12, s. 911, t. 13, s. 272.

⁴⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 108-121. Stopień urbanizacji na Kujawach autorzy wyliczyli na 2,75. Dla sąsiedniego regionu kaliskiego wynosił 4,8.

⁴⁷ Szerzej o osadnictwie żydowskim w Łodzi i okolicach – W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach 1793-1914*, Łódź 1998.

(1,5%), w 1910 – 9548 (0,8%)⁴⁸. Głównymi powodami kurczenia się populacji były: migracje do większych ośrodków miejskich w ramach prowincji poznańskiej i w głąb Niemiec. Emigracja za ocean, malejący przyrost naturalny i starzenie się populacji, mieszane małżeństwa oraz postępujące procesy asymilacyjne.

Tabela 4. Ludność żydowska w miastach na Kujawach zachodnich w latach 1849-1910

Miejscowość	1849		1858		1885		1910	
	Ogółem ludności	W tym Żydów	Ogółem ludności	W tym Żydów	Ogółem ludności	W tym Żydzi %	Ogółem ludności	W tym Żydzi
Barcin	624	131 21,0	795	150 18,9	1025	119 11,6	1586	65 4,1
Bydgoszcz	10263	747 7,3	17755	1369 7,7	36294	1611 4,4	57696	1345 2,3
Fordon	1712	1057 61,7	1973	765 38,8	2007	335 16,7	2850	195 6,8
Gębice	672	115 17,1	672	81 12,0	1012	87 8,6	1301	37 2,8
Gniewkowo	1399	208 14,9	1373	182 13,3	2539	108 4,3	3451	88 2,4
Inowrocław	5747	2098 36,5	5844	1892 32,4	13548	1602 11,8	25604	948 3,7
Koronowo	2260	308 13,6	2775	435 15,7	3966	456 11,5	5307	219 4,1
Kruszwica	534	123 23,0	580	103 17,8	1606	62 3,9	3245	54 1,6
Labiszyn	2242	619 27,6	2287	633 27,7	2540	501 19,1	2145	185 8,6
Pakość	1050	112 10,7	1114	143 12,8	1821	153 7,6	3770	61 1,6
Solec Kujawski	617	85 13,8	648	79 12,2	1857	85 4,6	4512	54 1,2
Strzelno	2521	405 16,1	2803	584 20,8	4332	432 10,0	5094	141 2,8
Trzemeszno	3174	403 12,7	3702	496 13,4	4766	315 6,6	5601	114 2,0

Źródło: *Verzeichniss sämmtlicher...*, s. XII-XXV; *Gemeinelexikon für die Regierungsbezirke...*, passim; S. Kemlein, ..., Załącznik 7, s. 414-415; J.

⁴⁸ *Verzeichniss sämmtlicher Ortschaften des Regierungsbezirk Bromberg, Bromberg 1860*, s. XII-XIII; *Gemeinelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln. Auf Grund der Materialien der Baltzählung vom 1 Dezember 1910*, h. 5, Berlin 1912, s. 76-77; A. Hoppner, I. Herzberg, *Aus...*, tab. A, . 267.

Soch, *Strzeleńscy Żydzi w XIX i XX wieku*, [w:] *Albert Abraham Michelson...*, s. 53; J. Krzyś, Cz. Cieślak, *Szkice z przeszłości Barcina*, Grudziądz 2007.

Niewielu żydów mieszkało we wsiach i obszarach ziemskich w części zachodniej Kujaw w XIX wieku. Odsetek ten systematycznie malal w drugiej połowie XIX wieku (tabela 5).

Tabela 5. Rozmieszczenie ludności żydowskiej w rejencji bydgoskiej według jednostek terytorialnych w latach 1871-1895

Jednostka terytorialna	1871			1885			1895			1910		
	Ogółem	W tym Żydów	%	Ogółem	W tym Żydów	%	Ogółem	Żydów	%	Ogółem	W tym Żydów	%
Gminy miejskie (Stadtgemeinden)	143111	19676	13,7	172910	16489	9,5	208692	13677	6,5	262548	9011	3,4
Gminy wiejskie (Landgemeinden)	292960	1825	0,6	293169	1322	0,4	305391	837	0,3	370405	445	0,1
Obszary ziemskie (Gutsbezirke)	130578	257	0,2	142580	164	0,1	141339	126	0,1	130994	92	0,0
Razem	566649	21758	3,8	608659	17975	2,9	655422	14640	2,2	763947	9548	1,2

Źródło: *Gemeinelexikon für die Regierungsbezirke...*, s. 76-77; A. Heppner, I. Herzberg, *Aus...*, tab. C, s. 271.

Okres II Rzeczypospolitej (1918/1920-1939)

Nierównomierne rozmieszczenie ludności żydowskiej w regionie kujawskim ukształtowane w wieku XIX przetrwało (tabela 6). Na zachodzie jedynym większym skupiskiem była Bydgoszcz. W końcu lat 30 liczyło nieco ponad 2 tys. W jej sąsiedztwie skupiska żydowskie liczyły, z wyjątkiem Inowrocławia, poniżej 100 osób (tabela 7). W kilku pozostały pojedyncze osoby np. Koronowie, Solcu, Łabiszynie, Gębicach. W części zachodniej Kujaw stanowili w 1921 roku grupę liczącą 1 478 osób (0,5% ogółu ludności). Powszechnym zjawiskiem w pierwszej połowie lat 20. XX wieku był gwałtowny odpływ Niemców i miejscowych Żydów. Ci ostatni stanowili w 1910 roku 1,3% ogółu ludności (3 544 osoby). Z Inowrocławia wyjechało około 70% populacji miejscowych Żydów, z Bydgoszczy około 50%. W większości pozostały pojedyncze rodziny na ogół zamożne oraz osoby chore, stare i samotne. Ci,

którzy nie wyjechali z Polski i decydowali się na opuszczenie rodzinnych miast kierowali się głównie do Bydgoszczy i Poznania. Przybywający na ziemię byłego zaboru niemieckiego z głębi Rzeczypospolitej pochodzili głównie z okolicznych ziem: Wielkopolska wschodnia, Kujawy wschodnie, ziemia dobrzyńska, zachodnie i północne Mazowsze. W miejsce wyjeżdżających zaczęli napływać Żydzi z ziem byłego zaboru rosyjskiego, rzadziej austriackiego. W większości miejscowości z czasem zdominowali autochtoniczną ludność żydowską. W Inowrocławiu stanowili 50% populacji, w Bydgoszczy 65%, w Kruszwicy 70%, w Mogilnie 35%, w Solcu Kujawskim 100%. Jedynie w Fordonie Żydzi napływowi stanowili w roku 1931 tylko 9% ogółu. Praktycznie wszyscy mieszkali w miastach (99,1% populacji). We wsiach Kujaw zachodnich stanowili 0,02% ogółu mieszkańców. Stanowili także niewielki odsetek mieszkańców miast (od około 0,5 do niespełna 2%)⁴⁹.

Tabela 6. Ludność żydowska na Kujawach w latach 1921-1939

Region/Rok	1921	%	1931	%	1933	%	1935	%	1939	%
Kujawy wschodnie	22 218	8.1	24 600	7,4	26 000	7,5	24 400	7,2	25 000	7,1
Kujawy zachodnie	1 478	0,5	2 250	0,6	2260	0,7	2 400	0,7	2370	0,7

Źródło: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Oddział w Inowrocławiu (APBoI), Starostwo Powiatowe w Mogilnie 1919-1939 (SPM), sygn. 1124; APBoI, Starostwo Powiatowe w Inowrocławiu 1920-1939 (SPI), sygn. 29, 30; APBoI, Starostwo Powiatowe w Strzelnie 1919-1939 (SPSt), sygn. 181; APB, Starostwo Powiatowe w Szubinie 1919-1939 (SPSz), sygn. 461; APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu 1920-1939 sygn. 4494, 4504; *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1933, cz. 1; *Drugi powszechny spis ludności 1931 r.*, „Statystyka Polski”, Seria C, z. 57, Warszawa 1938; T. Kawski, *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 1999, t. 13, *passim*.

⁴⁹ Szerzej: T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918-1950*, Toruń 2006, s. 33-35; T. Laszkiewicz, *Z dziejów Żydów na Kujawach Zachodnich w okresie międzywojennym*, [w:] *Albert Abraham...*, s. 63-66.

Na wschodzie Kujaw największym skupiskiem pozostał Włocławek, gdzie liczba Żydów stopniowo rosła osiągając wielkość w końcu lat 30. XX wieku około 13 tys. osób. Inne skupiska liczyły nieco powyżej 1 tys. (Aleksandrów Kujawski, Izbica Kujawska, Kowal, Sompolno). Większość Żydów mieszkała w miastach i osadach miejskich⁵⁰. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego wskaźnik ten sięgał 93,5% ogólnej populacji, na Kujawach wschodnich 98,3%. Stanowili około 23-24% mieszkańców miast i 0,2% terenów wiejskich⁵¹.

⁵⁰ Przykładem służy powiat nieszawski. W 1921 roku we wsiach i osadach mieszkało 1665 tj. 39% populacji Żydów mieszkających w powiecie. Jeśli odliczymy od tego trzy osady: Osiećiny (436), Piotrków Kujawski (742) i Służewo (259), pozostanie nam 228 osób, co stanowiło 0,05% populacji. W miastach: Aleksandrów Kujawski 977, Ciechocinek 769, Nieszawa 262, Radziejów 599. Żydzi mieszkali we wsiach: Aleksandrówka 63 osoby, Gaj 5, Głuszynek 2, Krzyszkowice-Janowice (folwark) 6, Łączki 1, Mąkoszyn 6, Osiećiny (wieś) 17, Pilichowo 7, Piotrków (wieś) 75, Przewóz 1, Rożen Nowy i Rożen Parcela 9, Ruszkowo 2, Sowa 9, Szalonki 3, Wierzbinek 1, Władysławowo 9, Wołuszewo 4, Wywoźnia 2, Zagaj 6; - *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 1. Miasto Stołeczne Warszawa i województwo warszawskie*, Warszawa 1925.

⁵¹ Szerzej: T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy...*

Tabela 7. Ludność żydowska w miastach i osadach miejskich na Kujawach w latach 1921-1939

Miejscowość	1921	1923	1924-1927	1931	1933	1935-1937	1939
Aleksandrów Kujawski	977(11,9%)	883(?)				1011(m) 10,6%	
Babiak	237(29,2%)						240-250 (25%)
Barcin	20	19	18(h)	7	5	(?)	-
Brześć Kujawski	794(20,8%)		940(a) 20%	645 (9,7%)	707 (11,8%)		630(8%)
Bydgoszcz*	681(0,8%)	869 (0,9%)	966 (k) 0,9% 1350 (l)1,2%	1882 (1,6%)	1957 (1,6%)	2076(m) 1,6%	2057 (1,4%)
Chodecz	459(27%)		400(k)25%		380 (24%)		400 (21%)
Ciechocinek	769(31,4%)	652 (25%)			615 (12,8%)	732(n)	
Dąbrowice	184(7,8%)			122(?)	140(?) 40 rodzin		150 (6-7%)
Fordon*	83(3,9%)	68	62 (k), 56(l)	65	60		23-29
Gębice*	22(1,7%)			8 (0,6%)			5(?)
Gniewkwo*	41(1,2)		21(k)9,6%	16 (0,4%)		22(m)1%	17-19
Inowrocław*	252(1%)		126(l)0,4%	139 (0,4%)	142 (0,4%)		191/173 (0,4-0,5%)
Iżbica Kujawska	1378(46,2%)					1525 (c) 42%	
Koronowo*	56			16	2		1
Kowal	1227(30,2%)		1260(k)30%	1480 (30%)	1314 (31%)	1560(d)31,2%	1400 (30%)
Kruszwica	23(0,8%)	17	35(k)	11		15(n)	21 (0,4%)
Kwieciezewo*	20			9	8		5
Lubień	797(37,6%)				778 (34,7%)		700 (30,4%)
Lubraniec	834(38%)					802(m)31%	789 (30%)
Labiszyn*	85(4,7%)	13-25	19-20	9			3-5
Nieszawa	262(11%)	215			80-100 (3% ?)		35 rodzin
Osięcin	436(53,2%)				420 (40%)		350
Pakość	35(1%)	28	23(k)0,9%	23 (0,6%)			28 (0,6%)
Piotrków Kujawski	742(82%)	830			661 (20%)	653(c) 604(n)	647 (17%)
Przedecz	840(27,6%)				808 (24%)		560 (16,0%)
Pradziejów Kujawski	599(18,9%)				699 (15%)		649 (13,5%)
Shuzewo	259(18%)	300 (16%)			113 (6%)	242(m)	
Skulsk	228(25,9%)					170(f)	140-160(35 rodzin)
Solec Kujawski*	33(1%)	12	11(k), 19(l)	13	16	21(g)	2
Sompolno	1149(30,7%)			1125 (24,7%)			1100 (22%)
Strzelno	61(1,2%)			61(0,7%)			50-60
Włocławek	9595(23,8%)	9743 (23,9%)	9837 (h) 23,8%	1020 9(18,2%)	11996 (20,2%)	11976(n) 18,3%	13000 (19%)

* pogrubioną czcionką zaznaczono miejscowości leżące na Kujawach zachodnich

(a) – dane z 1928 (b) – dane z 1928 (c) – dane z 1936 (d) – dane z 1936 (e) – dane z 1936 (f) – dane 1936

(g) – dane z 1938 (h) – dane z 1924 (i) – dane z 1928 (k) – dane z 1925 (l) – dane z 1927

(m)-1935 (n)-dane z 1937

Źródło: T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyński Żydzi...*, tab. 3, s. 35-37.

W większości miast i miasteczek liczba i odsetek Żydów malały np. w Piotrkowie z 82% w 1921 do 20% w 1935, w Ciecho-cinku odpowiednio z 31 do 13%. Tylko w kilku odnotowano wzrost (tabela 7). Wpływ na tą sytuację miało kilka czynników głównie o charakterze demograficznym i ekonomicznym. Próbujemy przeanalizować te pierwsze. Wpływ na liczebność populacji mają dwa podstawowe czynniki - przyrost naturalny w tym wskaźnik rodności i umieralności oraz migracje. Można prześledzić ich oddziaływanie na przykładzie powiatu włocławskiego. Na dodatni przyrost naturalny miała wpływ niewielka śmiertelność wśród dzieci do 1 roku życia. W 1934 roku wynosiła u rzymskich katolików 25,5%, ewangelików 28,9%, Żydów 2%, w 1937 analogicznie: 25,7%, 16,6%, 1%⁵². We Włocławku w grupie do lat 4 śmiertelność u chrześcijan sięgała 42%, żydów 15%⁵³. Nawet jeśli uwzględnimy pewną niestaranność w prowadzeniu rejestru zgonów przez gminy żydowskie⁵⁴ to wskaźnik ten pozostawał i tak znacząco korzystniejszy. Na niższy wskaźnik umieralności miały wpływ takie czynniki jak: ogólnie lepszy stan zdrowia, wyższy poziom higieny osobistej (częstsze korzystanie z łaźni miejskich), specy-

---

⁵² Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku (APToW), Starostwo Powiatowe we Włocławku 1918-1939 (SPW), sygn. 786.

⁵³ *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1929/30 oraz Przegląd Statystyczny m. Włocławka za 1929 r.*, oprac. Pod kierunkiem B. Logi, Włocławek 1930, tab. 3, s. 43.

⁵⁴ S. Szulc, *Dokładności rejestracji urodzeń i zgonów*, „Statystyka Polski”, 1936, Seria C, z. 41, s. 150; S. Fogelson, *Przyrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe”, 1937, nr 4-5, s. 411. Szacowano niedokładności rejestracji dla ludności żydowskiej w województwach centralnych od 50 do 80%. Był to skutek zaniedbań rodziców i bliskich, którzy nie zgłaszali faktu zgonu (konieczność pogrzebania zwłok w ciągu doby sprzyjał zaniechaniu rejestracji) oraz zaniedbaniom urzędników gminnych. O tych ostatnich obficie informował wojewodę łódzkiego starosta kolski podając przykład Izbicy Kujawskiej. Kontrole przeprowadzone w 1928 i 1936 roku wykazały pomijanie w księgach USC wpisów informujących o wieku rodziców nowonarodzonych dzieci, przyczyn zgonu, opóźnień w rejestracji np. w jednym przypadku „spóźnienie” w rejestracji narodzin sięgało 54 lat, innym 39 lat; – Archiwum Państwowe w Poznaniu. Oddział w Koninie (APPoK), Akta gminy Izbica Kujawska (AgIK), sygn. 1247, 1248.

ficzna struktura zatrudnienia (np. niewiele osób pracowało w przemyśle ciężkim, gdzie wypadkowość była wyższa i częstsze choroby zawodowe, wyższy odsetek inteligencji, wolnych zawodów, lekarzy), dobrze rozbudowana struktura instytucji świadczących pomoc medyczną, poziom zurbanizowania społeczności czy względy kulturowo-religijne (zasady odżywiania)⁵⁵. Rzadziej zapadali na niektóre choroby, głównie gruźlicę. Częstszym schorzeniem były choroby serca⁵⁶. Mniej rozpowszechnionym zjawiskiem była prostytutka⁵⁷. Skutkiem było wydłużenie życia. W grupie wiekowej powyżej 40 roku życia zgony stanowiły około 63% ogólnej liczby zmarłych Żydów. U chrześcijan odsetek sięgał 36%. Wielkości zgonów w grupach od 5 do 39 lat w przypadku obu grup wyznaczonych były zbliżone⁵⁸. Szacunkowy ruch naturalny ludności żydowskiej ilustruje tabela 8.

---

⁵⁵ Sz. Bronszejn, *Ludność żydowska w okresie międzywojennym. Studium statystyczne*, Wrocław 1963, s. 87; *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1929/30...*, tab. 64, s. 70; „Włocławker Wochenblatt”, 1935, nr 11 z 15 marca. Frekwencja w łaźni miejskiej we Włocławku w latach 1927-1939 wskazuje wyższy odsetek korzystających Żydów 30,4% przy odsetku 20-22% ogółu ludności miasta.

⁵⁶ *Przegląd statystyczny m. Włocławka. Rok 1928 oraz Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1928/29*, Włocławek 1929, tab. 39, s. 24; *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1929/30...*, tab. 58, s. 68. We Włocławku w latach 1928-1929 zmarło na gruźlicę 291 osób w tym 31 Żydów (10,7%). Na choroby serca 16,8% w przypadku Żydów i 7,6% chrześcijan.

⁵⁷ *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1929/30...*, tab. 59, s. 69; *Rocznik Statystyczny miasta Bydgoszczy na rok 1924*. We Włocławku prostytutki narodowości żydowskiej stanowiły w 1928/29 - 3,1% a w roku 1929/30 - 2,7% ich ogólnej liczby, w Bydgoszczy żadnej.

⁵⁸ *Sprawozdanie z gospodarki miejskiej za rok budżetowy 1930/31 oraz Przegląd Statystyczny m. Włocławka za rok 1930*, pod red. B. Logi, Włocławek 1931, tab. 3, s. 43.

Tabela 8. Szacunkowy ruch naturalny ludności żydowskiej w powiecie wrocławskim w latach 1928-1938

Rok	Liczba zawartych małżeństw	Liczba urodzin	Liczba zgonów
1931	119	346	180
1932	123	285	163
1933	88	223	147
1934	82	247	176
1935	110	276	163
1936	86	267	154
1937	68	262	155
1938	56	256	159

Źródło: APToW, SPW, sygn. 786, zestawienie autora z uwzględnieniem spostrzeżeń: S. Fogelsona (*Przyrost...*, s. 411) i Sz. Bronsztejna (*Ludność...*, s. 89-90).

Dane pozwalające przedstawić ruch wędrowny zachowały się fragmentarycznie dla lubrańskich Żydów. Opuszczając miasto kierowali się najczęściej do miejscowości oddalonych do około 100 km. Wybierano większe miasta, głównie Wrocław⁵⁹. Migrujący kierowali się głównie względami ekonomicznym i rodzinnymi. Osiedlający traktowali większe miasta (Bydgoszcz, Wrocław, Rypin, Lipno, Dobrzyń nad Drwęcą, Aleksandrów Kujawski) jako atrakcyjne miejsca do prowadzenia poprawy warunków pracy. Szukano pracy, sondowano lokalny rynek, prowadzono interesy⁶⁰. Uwzględniano możliwość poprawy warunków życia i awansu społecznego. Miasta przyciągały, mimo ich głębokiego prowincjonalizmu, także obfitością życia kulturalnego i społecznego. Dotyczyło to zwłaszcza dobrze zorganizowanej społeczności żydowskiej we Wrocławku. Chęć wyrwania się z małych, zamkniętych żydowskich społeczności była dość powszechna

⁵⁹ APToW, SPW, sygn. 845, Ewidencja członków Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Lubrańcu z lat 1927/28-1931/32. Miejscowości do których wyjeżdżali były oddalone do 39 km (58,3%), 40-69 (13,8%), 70-99 (8,3%), 100-129 (5,6%), 130-169 (2,8%), 170-199 (5,6%), powyżej 200 km (2,8%), brakuje danych dla 2,8%.

⁶⁰ APToW, SPW, sygn. 666, 684, 710, 845.

wśród młodego pokolenia. Informacje docierające od Żydów, którzy opuścili Polskę, umacniały przekonanie o konieczności dokonania zmiany w życiu. Najlepiej poza granicami Polski. Deklarowana chęć wyjazdu nie oznaczała jej realizacji. Możliwości emigracji były wypadkową wielu czynników jednostkowych (poziom zamożności, sytuacja rodzinna, względy światopoglądowe i polityczne) oraz ogólnych (sytuacja gospodarcza, kryzysy gospodarcze, presja chrześcijańskiego drobnomieszczaństwa, bojkot ekonomiczny, polityka państw, do których najchętniej kierowali się emigranci, popularność syjonizmu)⁶¹.

W pierwszych miesiącach istnienia II Rzeczypospolitej wielu Żydów wykorzystując zawieruchę wojenną postanowiło wyjechać, w tym pewna grupa mężczyzn w wieku poborowym obawiając się wcielenia do polskiej armii. W kolejnych latach z ziem byłej Kongresówki ubożsi kierowali się do Anglii i Stanów Zjednoczonych, zamożni głównie do Palestyny. Żydzi „niemieccy”, w tym także z pogranicznych ziem rosyjskich (Ciechocinek, Aleksandrów Kujawski, Nieszawa, Służewo) wybierali miasta w Republice Weimarskiej i Wolnym Mieście Gdańsku. Jako pierwsi wyjeżdżali przedstawiciele miejscowych elit majątkowych, urzędnicy, lekarze, inteligencja⁶². Emigracja Żydów nosiła charakter głównie rodzinny np. z Lubrańca pomiędzy 1928 a 1931 wyjechały wyłącznie kobiety i dzieci do mężów i rodzeństwa w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie (ogółem 10 osób). Żydzi emigrujący do państw europejskich traktowali kraje pobytu jako pewien etap służący zdobyciu środków materialnych na dalszą podróż, najczęściej za ocean⁶³. Etapowość podróży była skutkiem ogólnego ubóstwa emigrujących⁶⁴. W staraniach o wyjazd korzy-

---

⁶¹ Szerzej: T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy...*, s. 38-54.

⁶² APToW, SPW, sygn. 353, 1373; APToW, Akta miasta Kowala, sygn. 213; *Wrocław we ha...*, s. 814-815.

⁶³ APToW, SPW, sygn. 845. Ewidencja członków gmin żydowskich; L. Alter, *Wychodźstwo żydowskie*, „Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji”, 1926, nr 1, s. 84.

⁶⁴ N. Rejf, *Rozwój i warunki emigracji żydowskiej z Polski*, „Sprawy Narodowościowe”, 1936, nr 3, s. 239-240; M. Goldsztejn, *Wychodźstwo żydowskie z ziem*

stano z pośrednictwa i wsparcia placówek Żydowskiego Centralnego Towarzystwa Emigracyjnego „Jeas” i Żydowskiego Towarzystwa Kolonizacyjnego (ICA)⁶⁵.

Z fragmentarycznie zachowanej dokumentacji o legalnej emigracji wynika, że w 1922 roku w ciągu listopada i grudnia opuściło powiat nieszawski 82 emigrantów, w tym 41 Polaków, 21 Żydów, 19 Niemców, 1 Ukraińiec. Żydzi kierowali się do Niemiec(14), USA(6), Królestwa Serbii, Chorwacji i Słowenii(1)⁶⁶. Od połowy 1932 do połowy 1935 roku z powiatu wrocławskiego wyjechało za granicę 259 osób. W powiecie wrocławskim emigracja zamorska stanowiła 64,1% wszystkich wyjazdów. W tym typie emigracji ponad 90% stanowili Żydzi. Kierowano się do Palestyny (89,2%), Stanów Zjednoczonych (6,6%), Brazylii (2,4%), Argentyny (1,8%)⁶⁷. Można przyjąć z pewnym prawdopodobieństwem, że powiat opuściło w tym okresie około 160-180 Żydów. Ogółem ponad 90% emigrantów pochodziło z Włocławka. Malala ilość wyjazdów do krajów europejskich. W tej ostatniej przeważała Francja (58 osób), Wolne Miasto Gdańsk(9), Belgia(8), Niemcy(7). Wśród emigrantów z Włocławka i okolic wyjeżdżających do Palestyny przeważali „właściciele kapitałów”, przedsiębiorcy, kupcy, w niewielkim stopniu inne grupy zawodowe, w tym głównie młodzież syjonistyczna ogarnięta ideałem budowy państwa żydowskiego⁶⁸. Lata 1938-1939 przyniosły wzrost zainteresowania emigracją. Osoby wahające się przed podjęciem decyzji a posiadające warunki i możliwości wyjazdu najczęściej decydowały się na emigrację pod wpływem wzrostu napięcia w stosunkach międzyar-

---

polskich (cz. 2), „Kwartalnik Instytutu Naukowego do Badań Emigracji i Kolonizacji oraz Przegląd Emigracyjny”, 1930, t. 3-4, s. 191, 194.

⁶⁵ APToW, SPW, sygn. 482; APPoK, AgIK, sygn. 1248.

⁶⁶ APToW, SPN- Dopyły, *Sprawozdanie... za wrzesień-listopad 1922 roku*.

⁶⁷ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSWew), sygn. 1680, k. 536-662; Por.: Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1935, Warszawa 1935, s. 695; J.Tomaszewski, *Niepodległa Rzeczypospolita*, [w:] *Najnowsze dzieje...*, tab. 33, s. 164; J. Ziemiński, *Problem emigracji żydowskiej*, Warszawa 1937, s. 26.

⁶⁸ T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy...*, s. 42-43.

dowych⁶⁹. W pierwszym półroczu 1938 roku powiat kolski opuściło 65 osób, w tym 10 osób z Izbicy Kujawskiej. Rok później w analogicznym okresie powiat nieszawski opuścili 22 osoby, powiat lipnowski od połowy 1938 do połowy 1939 -45 osób. Znacznemu ograniczeniu uległy wyjazdy za ocean do 32,4%. Wśród nich najczęściej kierowano się do USA(58,3%), Palestyny(33,3%), Argentyny(8,4%). Z krajów europejskich do Niemiec i Francji z Regionu wyjechało 40 osób. Jednocześnie pewna grupa osób wyznania mojżeszowego powracała do Polski najczęściej z Niemiec, Francji, rzadziej z Palestyny, Kanady⁷⁰. Jak duża grupę stanowili emigranci nielegalni pozostaje niewiadomą. Jej ślady odnotowano na Pomorzu i Kujawach w 1924 i 1937 roku. W pierwszym przypadku do granicy z Polską w powiecie chojnickim odstawiono 15 Żydów, którzy bez paszportów przez Gdańsk i Berlin chcieli dotrzeć do Palestyny. W drugim dwie 7-8 osobowe grupy statkiem z Gdyni dotarły do Plocka, skąd koleją przez Kutno kierowały się do Zakopanego, by przekroczyć granicę z Czechosłowacją⁷¹. Niewielkie grupy emigrowały do Birobidżanu. Ich członkowie rekrutowali się głównie z grona działaczy skrajnie lewicowych, głównie KPP i Poalej Syjon Lewicy. Wielu miało za sobą wyroki sądowe za prowadzenie działalności antypaństwowej (tzw. wywrotowej). Władze partii kierowały ich do Belgii, Holandii, Francji, stamtąd zaś do ZSRR⁷². Członkowie Poalej Syjon Lewicy wyjeżdżali korzystając z pośrednictwa Stowarzyszenia dla Rozwoju Pracy Rolnej i Przem-

---

⁶⁹ Zob.: P. Nehring, *Polityka rządu RP wobec Żydów-obywateli polskich mieszkających w Niemczech w latach 1933-1939*, „Dzieje Najnowsze”, 1993, nr 1, s. 15-30.

⁷⁰ AAN, MSWew, sygn. 1670, k. 101-119, 213, Tamże, sygn. 1670, k. 213, Tamże, sygn. 1680, k. 625, k. 660; APPoK, AgIK, sygn. 1248, k. 158-160; APPoK, Starostwo Powiatowe Kolskie, sygn. 270; APB, UWPT, sygn. 4496; APToW, SPW, sygn. 845.

⁷¹ APB, UWPT, sygn. 2845.

⁷² APToW, SPW, sygn. 349; APB, Komitet Wojewódzkiej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (KWPZPR-B), Akta działaczy i relacje, sygn. 133/3, 137/4. Przykładami służą życiorysy np.: Chany Fuks, Peretza Sztulzafta, Jankiela Wejntrauba.

ślu Nakładczego wśród Żydów „Agroid”⁷³. Wyjazdy mogły odbywać się indywidualnie i rodzinnie. Warunkiem było przyjęcie obywatelstwa rosyjskiego, podpisanie zobowiązania o pozostaniu w Birobidżanie co najmniej trzech lat i opłacenie kosztów podróży w wysokości 200 dolarów⁷⁴.

---

⁷³ APToW, SPW, sygn. 565, 698; AAN, Urząd Wojewódzki Warszawski 1918-1939 (UWW), mikr. 2718/4, *Starosta wrocławski do UWW z 20 sierpnia 1934*. Odnotowano wyjazd Jenty Cypkin z Włocławka. Miejscowa policja w 1934 aresztowała przygotowujących się do wyjazdu Chila Bernarda, Lejba Knopa, Abrahama Hemarsztajna, Mordkę Długowłoskiego, Moszka Dolszmita, Kiwe Borusiaka, Wolfa Perlasa, Icka Grzywacza, Abrahama Kronenberga, Wolfa Zająca, Abrama Klejnota, Hersza Chrzastowskiego, Noech Zylbersztajna, Hersza Glanca.

⁷⁴ AAN, MSWew, sygn. 1068, Referat S. Chmielowskiego, „Zagadnienie emigracji do owych terenów w świetle opinii żydowskiej w Polsce (Biro-Bidzan, Peru, Chile, Equador i inne”, s. 8-10. Strona rosyjska gwarantowała rodzinom jeden pokój, osobom samotnym tzw. mieszkanie kolektywne. Szerzej o Birobidżanie np. A. Patek, *Z dziejów Żydowskiego Obwodu Autonomicznego w ZSRR po II wojnie światowej*, „Studia Historyczne”, 1996, z. 4.

Lata wojny i okupacji niemieckiej (1939-1945)

Tabela 9. Żydzi w wybranych miastach i osadach na Kujawach w latach 1938/1939 – 1942

Miejscowość	1938/1939	1940	1941	1942
Aleksandrów Kujawski	966	500	?	70
Babiak		50 rodzin	-	-
Brześć Kujawski	633	638	648	250
Bydgoszcz	2057	38-79	7	-
Chodecz	402	440	?	?
Ciechocinek	723	120	?	około 100
Dąbrowice Kujawskie	140	?	-	-
Inowrocław	191	-	-	-
Izbica Kujawska	1600	1000	1000	około 1000
Kowal	1400	1230	657	?
Lubień	700	?	?	?
Lubraniec	789	988	991	100
Nieszawa	120	-	-	-
Osięciny	380	384	350	240
Piotrków Kujawski	650	622	550	550
Przedecz	560	722	600	około 600
Radziejów	649	630	-	około 100
Skępe	300	-	-	-
Skulsk	211	35 rodzin	-	-
Służewo	242	?	?	?
Sompolno	1700	1148	1164	1200-1500
Włocławek	13000	Od 5 000 do 4 000	Od ok. 4000 do 3000	około 1000

Źródło: T. Kawski, *Kujawsko-dobrzyńscy...*, tab. 39, s. 248.

Po wybuchu wojny wielu Żydów mieszkających na Kujawach uciekło w głąb Polski. Część mężczyzn została zmobilizowana. Jednocześnie napłynęła fala uchodźców żydowskich z Wielkopolski i Pomorza. Jeszcze inni, którzy skierowali się na wschód, po 17 września zaczęli stopniowo powracać do rodzinnych miejscowości. Odsetek Żydów, którzy opuścili miasta był wyższy dla Kujaw zachodnich (np. w Inowrocławiu 30-40%, Bydgoszczy około 50%), niższy dla Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej od 20 do

30%⁷⁵. Jednak najistotniejszy wpływ na ograniczenie ilości Żydów w regionie miały założenia niemieckiej polityki narodowościowej na ziemiach wcielonych do Rzeszy, która zakładała możliwie szybkie jej usunięcie. Realizacji założenia służyły „dzikie” lub zorganizowane wysiedlenia oraz towarzysząca im eksterminacja.

Wysiedlenia miały miejsce od września/października 1939 do połowy 1940 roku oraz od lata 1941 do zagłady skupisk żydowskich wiosną 1942 roku. W pierwszym okresie do grudnia 1939 wysiedlono lub wymordowano praktycznie wszystkich Żydów z powiatów: inowrocławskiego, bydgoskiego, szubińskiego, mogileńskiego. Do lutego 1940 roku duże grupy z powiatów włocławskiego i nieszawskiego skierowano do Generalnego Gubernatorstwa (GG). Równolegle likwidowano małe skupiska żydowskie liczące od 100 do 150 osób w Nieszawie, Skulsku, Dąbrowicach Kujawskich. Od wiosny - lata 1940 roku czasowo przesiedlano⁷⁶ do obozów pracy i tworzonych lokalnych gett. Od lata 1941 roku dominowały przesiedlenia, głównie mężczyzn, do obozów pracy. Ich powrót był już jednak niemożliwy. Osoby starsze, dzieci i kobiety przesiedlano do getta w Łodzi. W końcu 1941 i początkach 1942 roku przystąpiono do likwidowania skupisk we wschodnio - kujawskich miastach w obozie masowej zagłady w Chełmnie nad Nerem (Kulmhof). Proces zakończył się do lata 1942 roku. Pojawiający się

---

⁷⁵ Yad Vashem. The Holocaust Martyrs and Heroes Remembrance Authority Archives w Jerozolimie (YV), 033/312, 033/654; AŻIH, Archiwum Podziemne Getta Warszawskiego (Archiwum Ringelbluma, cz. 1), (Ring. I), sygn. 796; AŻIH, American Joint Distribution Committee w Polsce (AJDC), sygn. 211/114; T. Laszkiewicz, *Relacja żydowska z getta warszawskiego o zagładzie ludności żydowskiej Inowrocławia w 1939 roku*, „Ziemia Kujawska”, t. 12, s. 202-203; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 138-139; Z. Klodavski, *Baszel sela*, Szanet 2001, s. 97-98.

⁷⁶ Autor przyjął za: M. Grynbergiem, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939 - 1942*, Warszawa 1984, s. 9., definicję. Za „przesiedlenie” uznano przenoszenie ludności żydowskiej z miejscowości jej stałego zamieszkania do innych miast, gett w granicach rejencji, „dosiedlenie” - przewiezienie do getta z innych miast, wsi, gett, „wysiedlenie” - wydalenie z KW do GG, „deportacja” - wywiezienie z rejencji bezpośrednio do obozów zagłady.

w kolejnych latach Żydzi byli więźniami obozów kierowanych do pracy czasem z odległych miejsc Europy.

Do listopada 1939 roku lokalne władze niemieckie nie utrudniały Żydom zmiany miejsca zamieszkania. Uznawały je za zjawisko pożądane. Tam gdzie nadarzały się okoliczności wręcz prowokowano migracje na dużą skalę. W Ciechocinku wykorzystano zatarg, jaki miał miejsce między Polką a żydowskim kupcem, który ponoć wypłacił jej zbyt mało reszty. Ta powiadomiła o incydencie władze. W odwecie nakazano uczestnikowi zajścia i mieszkającym w sąsiedztwie kilku rodzinom żydowskim opuszczenie w ciągu doby miasta. W obawie przed represjami, w ciągu trzech dni, Ciechocinek opuściło ponad 80% żydowskim rodzin. Pozostały na ogół osoby biedne, chore i w podeszłym wieku⁷⁷. W Radziejowie 18 listopada 1939 roku wydano zarządzenie nakazujące Żydom opuszczenie miasta. Cofnięto je gdy okazało się, że wyjechała ponad połowa rodzin w kierunku Kłobucka. Większość powróciła po kilkunastu dniach⁷⁸. W końcu października lub początkach listopada 1939 r. władze niemieckie przesiedliły Żydów (ok. 35 rodzin) z Nieszawy⁷⁹. Nakazy opuszczenia miasta i wysiedlenia miały miejsce jesienią 1939 roku w Pakości (październik), Inowrocławiu (20 październik, 14 listopad), Skulsku (grudzień), Bydgoszczy (październik lub początek listopada), Szubinie (grudzień)⁸⁰. We Włocławku rozporządzenie zakazujące Żydom opuszczenie miasta bez zezwolenia pod karą śmierci wprowadzono w

---

⁷⁷ AŻIH, Ring. I, sygn. 796.

⁷⁸ AŻIH, Relacja 301/372, k. 1.

⁷⁹ AŻIH, Ring. I, sygn. 871, k. 1, 3.

⁸⁰ AŻIH, AJDC, sygn. 210/15; AŻIH, Ring I, sygn. 974; Fundacja „Pomorskie Archiwum Armii Krajowej” w Toruniu (PAAK), Spuścizna W. Drzewieckiego, cz. 2 Relacje i wspomnienia (relacja R. Brodeckiego), cz. 3 Inne materiały; Z. Klukowski, *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939-1944)*, Lublin 1958, s. 85, 116; T. Berenstein, *Martyrologia i zagłada...*, tab. 7, s. 70, tab. 10, s. 81; M. Grynberg, *Żydzi w rejencji...*, s. 105; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 144-145; T. Laszkiewicz, *Żydzi...*, s. 68-72.

listopadzie 1939 roku. Mimo zakazu, miasto opuszczaly cale rodziny⁸¹.

Wraz z przesiedleniami Żydów do Włocławka i Aleksandra Kujawskiego w listopadzie i grudniu 1939 roku trafili wysiedleni Żydzi z Lipna, Dobrzynia nad Wisłą, Lubicza, Kikola, Torunia⁸². W 1940 roku trafiła do Włocławka pewna grupa Żydów z Brześcia Kujawskiego i Kowala⁸³. W 1940 roku we wschodnio - kujawskich miastach przebywały kilkudziesięciuosobowe grupy żydowskich uchodźców, przesiedleńców z innych miast np. w Przedczu było ich 31 na 691 osób ludności stałej, w Sompolnie 146 na 1018, w Brześciu Kujawskim 38 na 600, w Kowalu 84 na 573, w Lubrańcu 203 na 785⁸⁴.

Pierwsze zorganizowane wysiedlenia na Kujawach wschodnich przeprowadzono w grudniu 1939 roku. W pierwszej kolejności wysiedlono biedotę⁸⁵. Dwa transporty z Włocławka, po 500-550 osób, skierowano do Ożarowa (1 grudnia 1939 roku), Zamościa i Włoszczowej (15 grudnia 1939 roku). Trzeci (15 lutego 1940 roku) skierowano do Tarnowa. W grudniu 1939 roku wysiedlenia miały miejsce w mniejszych skupiskach np. w Kowalu⁸⁶.

---

⁸¹ AŻIH, Relacja 301/375, k. 3; J. Libiszewski, *Getta w powiecie włocławskim*, [w:] *Materiały na sesję naukową „W 45 rocznicę zagłady skupisk żydowskich w Kraju Warty”*, Zduńska Wola 23 X 1987 roku (maszynopis powielony), s. 4.

⁸² Z. H. Nowak, *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Toruniu w latach 1920-1939*, [w:] *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*. Zbiór studiów pod red. J. Szilinga, Toruń 1995, s. 68.

⁸³ B. Głębowicz, *Okres międzywojenny 1918-1939*, [w:] *Monografia Brześcia Kujawskiego*, pod red. B. Głębowicza, Włocławek 1970, s. 146; J. Zimecki, *Monografia miasta Kowala i jego okolicy*, Kowal 1990, s. 206.

⁸⁴ AŻIH, AJDC, sygn. 210.

⁸⁵ YV, JM/4207, dok. nr 40/19740; Tamże, 053/48, k. 632-636; AŻIH, Ring. I, sygn. 940, k. 7; T. Jaszowski, *Okupacyjna martyrologia włocławskich Żydów*, [w:] *Z badań nad eksterminacją Żydów na Pomorzu i Kujawach*, pod red. T. Jaszowskiego, Bydgoszcz 1983, s. 26.

⁸⁶ AŻIH, Relacja, sygn. 301/375, k. 4; Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Wysiedlenia ludności z ziem polskich wcielonych do Rzeszy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, Warszawa 1960, t. XII. Dokument nr 18; J. Zimecki, *Monografia...*, s. 204, 206.

W maju - czerwcu 1940 roku przesiedlono wszystkich Żydów z Dąbrowic Kujawskich do Kutna⁸⁷. Podobny los spotkał Żydów ze Skulsk. W dniu 12 lipca (lub 17 lipca) 1940 roku wyrzucano wszystkich z mieszkań. W dniu następnym przewieziono ich do Grodzca k/ Konina⁸⁸. W Babiaku 2 października 1940 roku około 50 żydowskich rodzin przesiedlono do getta w Bugaju i Nowinach Brdowskich, gdzie zamieszkali wspólnie z wysiedlonymi z Kola. Między 12 a 14 stycznia 1942 zginęli w Chelmie nad Nerem⁸⁹. W trakcie wysiedleń i deportacji rozstrzeliwano próbujących uciekać. W ten sposób zginęło 17 Polaków i Żydów w Konecku w pow. nieszawskim⁹⁰. Wylapywano także pojedyncze osoby szukające schronienia. W Lubrańcu żandarmeria w październiku 1942 r. rozstrzelała ukrywającą się rodzinę Frankenberków (Hanę, Esterę i Chenocho)⁹¹.

Wysiedleńcy i uchodźcy z Kujaw w pierwszej połowie 1940 roku znaleźli się w kilkudziesięciu miejscowościach GG oraz kilku miastach Kraju Warty (np. Łodzi, Żychlinie, Dąbiu, Klodawie). Największym skupiskiem była Warszawa. Tylko z Włocławka w końcu 1940 roku w warszawskim getcie przebywało 2097 osób⁹². Jeszcze inni jako uchodźcy z ziem polskich, jeńcy wojenni

---

⁸⁷ D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 14, s. 172; *Kutno we ha...*, s. 459-460.

⁸⁸ YV, 033/312.

⁸⁹ APB, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Oddział w Bydgoszczy (OKBZH-B), sygn. 1116; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 12, s. 169; J. Libiszewski, *Getta w powiecie włocławskim...*, s. 9.

⁹⁰ AŻIH, Kwestionariusz Instytutu Pamięci Narodowej - „Pomorze” (KIPN), sygn. 337/E-10.

⁹¹ AŻIH, KIPN, sygn. 337/E-20.

⁹² AŻIH, Ring I, sygn. 381; AŻIH, AJDC, sygn. 210/15; AŻIH, Ring I, sygn. 974; PAAK, spuścizna W. Drzewieckiego, cz. 2 Relacje i wspomnienia (relacja R. Brodeckiego), cz. 3 Inne materiały; Z. Klukowski, *Dziennik...*, s. 85, 116; T. Bernstein, *Martyrologia i zagłada...*, tab. 7, s. 70, tab. 10, s. 81; *Ripin. A Memorial...*, passim; M. Grynberg, *Żydzi...*, s. 105; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 144-145; T. Łaszkiwicz, *Żydzi...*, s. 68-72; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, przyp. do tab. 15, s. 184. Skupiska kujawskich Żydów znalazły się m.in. w Błoniu (Kowal, Lubień), Gorzkowie (Szubin), Górze Kalwarii (Włocławek), Grójcu (Aleksandrów Kujawski, Włocławek), Kozienicach (Włocławek), Kutnie (Włocławek), Limanowej (Włocławek), Łodzi (Włocławek), Łyszkowicach (Aleksandrów

Wojska Polskiego lub dobrowolnie (działacze ugrupowań lewicowych) znaleźli się na terytoriach II Rzeczypospolitej anektowanych przez ZSRR. Wielu z nich nie przeżyło. Jedni stali się ofiarami masowych represji i deportacji obywateli bylej II Rzeczypospolitej na wschód w latach 1940-1941. Inni zginęli po czerwcu 1941 roku z rąk niemieckich⁹³. Jeszcze inni np. jeńcy Żydzi oficerowie - Wojska Polskiego zginęli w Katyniu, Starobielsku⁹⁴.

Kolejna fala przesiedleń rozpoczęła się w połowie 1941 roku. Poprzedziło ją trwające od 1940 roku kierowanie na przymusowe roboty. Część trafiła do obozów pracy przymusowej dla Żydów („Judenlager”) w „Kraju Warty” lub zwykłych obozów pracy „Arbeitslager”(„Gemeinschaftslager”) na Kujawach zachodnich i ziemi mogileńskiej⁹⁵. Pierwsza grupa 225 osób z Izbicy Kujawskiej 24 czerwca trafiła do Poznania i Inowrocławia, z Włocławka około 500 osób wywieziono w Poznańskie 26 czerwca. Tydzień później podobną liczbę osób wysłano do Chodzieży (Kolmar). Ostatni transport mężczyzn z Włocławka i okolic wysłano 26 kwietnia 1942 roku⁹⁶. Żydzi trafiali najczęściej do poznań-

---

Kujawski), Piotrkowie Trybunalskim (Kruszwica, Inowrocław), Pruszkowie (Włocławek), Piszczaczu k/Białej Podlaskiej (Włocławek), Skierniewicach (Lubień, Włocławek), Siedlcach (Aleksandrów Kujawski, Włocławek, Ciechocinek), Skulsku (Inowrocław, Strzelno, Kruszwica, Bydgoszcz), Szczekocinach (Włocławek), Szczepreszynie (Włocławek), Sokolowie Podlaskim (Aleksandrów Kujawski), Tamowie (Włocławek), Warszawie (Aleksandrów Kujawski, Ciechocinek, Kowal, Lubień, Lipno, Bydgoszcz, Włocławek), Wiskitkach (Lubień, Kowal, Lipno), Włoszczowej (Włocławek), Zamościu (Włocławek), Żyrardowie (Lubień, Kowal)

⁹³ AŻIH, Relacja, sygn. 301/375, k. 3-4; APB, KWPZPB-B, Akta personalne i relacje działaczy, sygn.: 133/III, 146/III, 137/IV, 31/V, 49/V, 7/IX, 18/IX, 18/X; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 145.

⁹⁴ *Włocławek we ha...*, s. 231-232.

⁹⁵ YV, 033/312, k. 5-7; Tamże, 033/1343, k. 9-11; AŻIH, Relacja, sygn. 301/4070, k. 1; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawskiego*, t. 1. *Listy o Zagładzie*, oprac. R. Sakowska, Warszawa 1997, nr 40, 84; Z. Czyńska, B. Kupiś, *Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939-1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce”, Poznań 1946, t. I, s. 14-25.

⁹⁶ AŻIH, Relacje, sygn. 301/375, k. 8, 11.

skiego Fortu Radziwilla, na Stadion Miejski wraz z jego filiami. Pracowali m.in. w obozach: w Kobylnicy (istniał od kwietnia 1942 do września 1943 r.), Krzyżownikach (od połowy 1940 do końca 1943 r.), Nekli (od kwietnia 1940 do września 1944 r.), Dąbrowcówce Dolnej koło Kluczborka (Steinneich - zlikwidowany jesienią 1944 r.), Eichenwald, Wrześni (istniał w 1943 r.), Kobylim Polu (zlikwidowany 26 sierpnia 1943 r.), Chodzieży (od 1940 do 1943 r.), Krzesinach, Głuszynie, Malcie⁹⁷. Żydzi z powiatu nieszawskiego, głównie: Radziejowa, Piotrkowa Kujawskiego, Ciechocinka znaleźli się w obozach w powiecie inowrocławskim: Jaksice - Borkowo (jesień 1941 - lipiec 1944), Broniewo (jesień 1941 - lato 1943), Glinno Wielkie (wiosna 1942 - lato 1943), Łojewo (jesień 1940 - jesień 1941), Radojewice (lato 1941 - jesień 1943). Żydzi z powiatów konińskiego i kolskiego pracowali w obozie Cieślin (lipiec 1940 - marzec 1943), Gnojno (1941 - jesień 1943). Pod Inowrocławiem w Janikowie (jesień 1941 - jesień 1942 r.) lub w samym mieście (jesień 1942 r.) zatrudniano Żydów m.in.: ze Służewa. W każdym z obozów w różnych okresach pracowało od 30-50 do 200-300 robotników. Dominowały prace związane z rozbudową kolei i dróg, przy robotach polowych i przy melioracji⁹⁸. W Kruszwicy od 3 listopada 1942 do 27 kwietnia 1943 w byłym hotelu „Pod Mysią Wieżą” istniał obóz dla 120 Żydów. W Inowrocławiu działały od 1940 do 1943 dwa obozy dla Żydów. Młodych Żydów z Izbicy Kujawskiej skierowano w maju 1940 roku do prac

---

⁹⁷ YV, 033/ 135; AŻIH, Relacja, sygn. 301/6192, k. 2-3; Tamże, sygn. 301/375, k. 11, Tamże, sygn. 301/84, k. 19-20; I. Trunk, *Jidisze arbet lager in „Warteland”*, „Bleter far Gesichte”, 1948, t. 1, z. 2, tab., poz. 113, 117; *Włocławek we ha...*, s. 901-908; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, passim; *Sefer Yizkor le kedoshei ir Psaytsh korbonot ha Shoa (Memorial book to the Holocaust victims of the city of Pshaytsh)*, wyd. M. Bilavsky, Tel Aviv 1974, s. 89-91; *Dapei ed shel sarid ha ayara Sompolno (Pages of witness of remnants of the town Sompolno)*, ed. I. Kominkowski, Tel Aviv 1981, s. 42-44, 52-53, 73-75.

⁹⁸ J. Libiszewski, *Żydowskie obozy pracy przymusowej na terenie byłego powiatu inowrocławskiego*, [w:] *Z badań...*, s. 45-52; *Włocławek we ha...*, s. 810.

w Mogilnie i jego okolicach⁹⁹. W okolicach Aleksandrowa Kujawskiego w 1943 roku Żydów z getta łódzkiego skierowano do pracy przy wydobywaniu torfu. W tym samym okresie żydowskich robotników pracujących na roli, przy wyrębie lasu, pracach melioracyjnych widywano w południowej części Kujaw wschodnich¹⁰⁰.

W 1941 roku miały miejsce dalsze przesiedlenia niewielkich skupisk. Do getta w Izbicy Kujawskiej 9 marca 1941 trafili Żydzi ze Rzgowa. Jednocześnie grupki były przewożone z miasta do miasta np. w początkach stycznia 1942 roku do Babiaka przywieziono 15 izbickich Żydów. Skulscy Żydzi, którzy znaleźli się w getcie w Grodźcu, trafili 15 marca 1941 roku do getta łódzkiego, a następnie wraz w grupą około 1300 osób wysiedlono ich do Józefowa koło Biłgoraju¹⁰¹.

Pozostałe jeszcze w kujawskich miastach osoby, głównie starsze, kobiety, dzieci w 1941 roku stopniowo były kierowane do łódzkiego getta. Część z nich umieszczano czasowo w tamtejszym Centralnym Więzieniu dla Żydów (np. 26 i 29 października 1941 trafiła kilkusetosobowa grupa Żydów z Włocławka i okolic), innych dosiedlano w zwartych grupach wprost do getta. Po jednym z transportów, Żydzi z Lubrańca, Brześcia Kujawskiego i Włocławka zasiedlili ulice: Przelotną 4, 6, 8, Otylli 6, 9, 10, 16, Przemysławą 38, 39, 40, Prózną 1, 7¹⁰². Pierwszy transport z Włocławka liczący 926 osób wysłano do Łodzi 26 września 1941 roku,

---

⁹⁹ Beth Hatefutsoth. Museum of the Jewish Diaspora w Tel Awiwie, Baza danych A101046; J. Sziling, *Okupacja hitlerowska w Kruszwicy w latach 1939-1945*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, pod red. J. Grześkowiaka, Toruń 1965, s. 283; T. Łaszkiwicz, *Żydzi...*, s. 68-72.

¹⁰⁰ AŻIH, Relacja, sygn. 301/1412, k. 13.

¹⁰¹ YV, 033/312; AŻIH, Relacje, sygn. 301/786; Z. Piechota, *Likwidacja skupisk żydowskich w byłych powiatach tureckim i kolskim*, [w:] *Materiały...*, s. 7, 12; *Eksterminacja Żydów w latach 1941-1943 (Dokumenty Biura Propagandy i Informacji KG AK w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1992, nr 2-3, dok. 1.

¹⁰² Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ), Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim (PSŻ), sygn. 1204, k. 9-26, 385-387; A. Galiński, *Centralne Więzienie dla Żydów w getcie łódzkim*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820-1944. Wybrane problemy*. Pod red. W. Pusia i S. Liszewskiego, Łódź 1991, s. 335.

kolejny liczący 1054 osoby, z Włocławka i okolic 28 września, następny ok. 1000 osób 30 września 1941 roku¹⁰³. W getcie łódzkim w 1941 roku przebywało 937 wysiedleńców z Włocławka (w tym 268 mężczyzn), z Lubrańca 762 (232 mężczyzn), Chodcza 316 (74), Brześcia Kujawskiego 399 (109), Kowala 668 (183)¹⁰⁴. W lutym 1943 roku w getcie przebywały z Włocławka i okolic jeszcze 909 osoby, w tym nieliczni mężczyźni, w sierpniu 895 osób, tylko kobiety i dzieci¹⁰⁵.

Grupy, które mimo wysiedleń, przesiedleń i dosiedleń, przetrwały w miastach regionu od stycznia 1942 były stopniowo mordowane w Chełmnie nad Nerem. Ci, którzy znaleźli się w getcie łódzkim podzielili ich los. W transportach z Łodzi do Chełmna znalazło się około 3000 Żydów z Włocławka i okolic¹⁰⁶. Wywożonych (powiat ciechociński) informowano, że są skierowani do pracy przy budowie umocnień wojskowych w Besarabii¹⁰⁷. Jednym z trzech uciekinierów z Chełmna nad Nerem w styczniu 1942 roku, który poinformował Żydów, co w rzeczywistości oznacza „wysiedlenie” na wschód i jaką rolę pełni Chełmno, był Szlama Ber Winer (Szlamek, Szlojme Fajner, Jakub Grojnowski) z Izbicy Kujawskiej¹⁰⁸. Był także jednym z pierwszych, którzy informowali o działalności obozu w Belżcu¹⁰⁹. W Radziejowie, przed ostateczną

---

¹⁰³ AŻIH, Relacja, sygn. 301/375, k. 9; T. Jaszowski, *Okupacyjna...*, s. 29.

¹⁰⁴ APL, PSŻ, sygn. 863, k. 81. Nieco odmiennie liczby przytacza E. Blauner-Glick (*Włocławek and Kujawy. Memorial Book*, ed. I. M. Biderman, New York 1969, s. 157).

¹⁰⁵ APL, PSŻ, sygn. 1203, k. 5-6, 13-14.

¹⁰⁶ S. Abramowicz, *Zagłada ludności getta łódzkiego w ośrodku w Chełmnie n/ Nerem*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi...*, s. 342.

¹⁰⁷ A. Lewin, *Dziennik z getta warszawskiego*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 19-20, s. 172.

¹⁰⁸ Szerzej: P. Nowicki, *Wokół Szlamka. Szkic do portretu rodzin Łaskich i Winerów z Izbicy Kujawskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 2007, t. 22, s. 153-160.

¹⁰⁹ *Archiwum Ringelbluma...*, s. 113, przypis. 1; J. Gulczyński, *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Konin 1991, s. 39. Ostatnio na uwagę zasługuje tekst P. Nowickiego (*Wokół Szlamka. Szkic do portretu rodzin Łaskich i Winerów z*

likwidacją ostatnich około 100 Żydów 22 kwietnia 1942 roku, wysiedlono 20 marca 1942 roku do Kłobucka koło Częstochowy¹¹⁰. Od lata 1942 roku spotykano nieliczne grupy Żydów, które wysyłano z getta łódzkiego do określonych robót lub pojedyncze osoby, które pozostawiono jako przydatne (np. żydowskich lekarzy w więzieniach)¹¹¹. Inną grupę stanowili Żydzi odbywający karę więzienia, pracujący w obozach pracy lub tworzonych filiach obozu koncentracyjnego w Sztuthofie¹¹².

W wyniku realizacji polityki narodowościowej w rejencji inowrocławskiej liczba Żydów systematycznie malała. W końcu 1939 roku wynosiła około 54 tys. Żydów, w lipcu 1941 roku około 34,5 tys., w styczniu 1942 roku 22,5 tys., w październiku 1942 roku donoszono o pobycie trzech Żydów¹¹³. We Włocławku 17 stycznia 1940 roku odnotowano obecność 5 tys. Żydów, jesienią 1940 roku ich liczba nie przekroczyła 4 tys. osób. Obecność ostatnich 7 Żydów w Bydgoszczy odnotowano w lutym 1941 roku¹¹⁴.

Od przelomu grudnia 1941 i stycznia 1942 roku do lata 1942 trwała likwidacja pozostałych na Kujawach wschodnich gett i

---

Izbicy Kujawskiej, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 2007, t. 22, s. 153-160) przybliżający genealogię tajemniczej tej postaci i interesującej postaci.

¹¹⁰ T. Kowski, *Mniejszości...*, s. 255-257.

¹¹¹ Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (IPN-W), Reichsstathalter im War-tegau (RW), sygn. 120, k. 47; Tamże, sygn. 121, k. 10, 75. W powiecie włocławskim 1 października 1942 r. odnotowano obecność 2 Żydów. Cztery miesiące wcześniej nie odnotowano żadnego.

¹¹² J. Libiszewski, *Podobozy obozu koncentracyjnego w Stutthof dla kobiet pochodzenia żydowskiego na terenie Bydgoszczy*, [w:] *Z badań nad eksterminacją...*, s. 41-44; D. Drywa, *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939-maj 1945)*, Gdańsk 2001, passim. W Bydgoszczy w połowie 1944 podobóz powstał w dzielnicy Łęgowo dla około 1000 kobiet. Podobny obóz powstał w okolicach dzielnicy Bydgoszcz -Wschód dla 300 kobiet.

¹¹³ IPN-W, RW, sygn. 120, k. 7-9, 39, 55.

¹¹⁴ AŻIH, Relacja sygn. 301/375, k. 4; E. Pyszczyński, *Wrzesień 1939 r. we Włocławku* (maszynopis w zbiorach Muzeum Etnograficznego we Włocławku), s. 6; J. Sziling, *Ludność żydowska w rejencji bydgoskiej i kwidzyńskiej (eksterminacja i wysiedlenia)*, [w:] *Materiały z sesji naukowej pt. „Hitlerowskie ludobójstwo w Polsce i Europie 1939-1945”* (maszynopis powielony), s. 6-7; Z. Biegański, *Mniejszość...*, s. 144.

skupisk żydowskich. W Sompolnie proces zagłady getta trwał od 8 grudnia 1941 roku do 2 lutego 1942 roku. Ogółem wywieziono około 1200 –1500 osób. Pozostawiono kilka osób, które porządkowały teren. Ostatecznie wywieziono je do łódzkiego getta 24 czerwca 1942 roku¹¹⁵. Getto w Izbicy Kujawskiej przestało istnieć w dniach 14-15 stycznia 1942 roku. Członków Judenratu rozstrzelano w pobliskim lesie. O brutalności świadczy fakt zabicia około 100 osób w trakcie deportacji około 1 tys. W Służewie getto przestało istnieć przed 16 maja 1942 roku. Prawdopodobnie w kwietniu ostatnich 250 Żydów wywieziono z Brześcia Kujawskiego. Podobny los spotkał 22 kwietnia 1942 roku około 100 Żydów z Radziejowa, w lipcu 1942 roku około 70 z Aleksandrowa Kujawskiego, 22 kwietnia 1942 roku 240 z Osiecin, 19 kwietnia 1942 roku około 100 z Ciechocinka, w kwietniu 1942 roku 550 z Piotrkowa Kujawskiego, prawdopodobnie w kwietniu 1942 roku około 100 z Lubrańca, 24 kwietnia 1942 roku około 600 z Przedcza¹¹⁶.

Okres powojenny (1945-1970)

W oszacowaniu liczby Żydów służą najpełniej dane Centralnego Komitetu Żydów Polskich¹¹⁷ (CKŻP). Należy jednak traktować je jako minimalne. Część osób, z różnych powodów, unikała

---

¹¹⁵ APL, PSŻ, sygn. 863; AAN, DRRP, sygn. 2225/6; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 12, s. 169; *Pinkas ha Kehilot...*, s. 161; S. Abramowicz, *Ośrodek zagłady...*, s. 21.

¹¹⁶ *Sefer Yizkor...*, s. 69, 73; S. Abramowicz, *Ośrodek...*, s. 20-22. Wątpliwości budzą dane o wielkości z Brześcia Kujawskiego 3230 osób oraz Włocławka 3063 osoby; D. Dąbrowska, *Zagłada...*, tab. 10, s. 167, tab. 12, s. 169, tab. 13, s. 173. Ostatnia z cytowanych przyjmuje, że zagłada skupiska w Radziejowie nastąpiła 10-11 czerwca 1942 roku. Większość źródeł wymienia datę 22 kwietnia 1942 roku (DD ŻIH, Teczka „Radziejów”; AŻIH, Relacja, sygn. 301/372); *Pinkas ha...*, t. 4, s. 395; *Włocławek we ha...*, s. 810.

¹¹⁷ Dane którymi posługiwały się władze miejskie, starostwa czy urząd wojewódzki pomorski wykazywały, w porównaniu ze statystykami CKŻP, wielokrotnie zaniżone – T. Kawski, *Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej” z 1947 r.*, „Kronika Bydgoska”, 1999, t. 19, s. 213.

rejestracji w oddziałach CKŻP oraz nie utrzymywała kontaktów z organizacjami żydowskimi.

Pierwsi Żydzi pojawili się w Bydgoszczy już w styczniu 1945 roku. Dużą grupę stanowiły więźniarki uwolnione z podobozów Stutthofu¹¹⁸. Ich liczbę w kwietniu 1945 roku na terenie Bydgoszczy CKŻP oceniał na 5 tys. osób¹¹⁹, co wydaje się wielkością mało wiarygodną. Dotyczyć ona może raczej ogólnej liczby Żydów przebywających na terenie Pomorza. Od połowy 1945 do początków 1946 roku liczba Żydów zarejestrowanych w Komitetach Okręgowych (KO) CKŻP w Bydgoszczy i Włocławku wynosiła niewiele ponad tysiąc osób. W styczniu 1947 roku osiągnęła wielkość około 1900 osób. W następnych miesiącach malała, by ustabilizować się w 1948 i początkach 1949 na poziomie około 1100 osób. Po czym zmniejszyła się w końcu 1949 roku do około 700 osób (tab. 10).

Tabela 10. Struktura ludności wg płci w Komitetach CKŻP w Bydgoszczy i Włocławku w latach 1945-1949

Komitety Okręgowe	15 VI 1945	31 I 1946			31 I 1947			31 XII 1947			30 X 1948			31 III 1949			VII 1949	XII 1949
		K	M	Razem	K	M	Razem	K	M	Razem	K	M	Razem	K	M	Razem		
Bydgoszcz	807	247	218	465	519	466	985	266	311	577	157	199	357	157	196	353	358	350
Włocławek	297	213	379	592	318	546	864	311	504	815	277	469	746	281	475	756	350	349
Razem	1104	460	597	1057	837	1012	1849	577	815	1392	434	668	1102	438	670	1109	708	699

K - kobiety   M - mężczyźni

Źródło: AŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny (WO), sygn. 103; AŻIH, CKŻP, Wydział Ewidencji i Statystyki (WEiS), sygn. 25, 28, 32, 258, 261, 266, 274, 278, 569.

Już od 1947 roku maleje populacja kujawskich Żydów. Poza Włocławkiem i Bydgoszczą pozostały pojedyncze osoby w kilku miejscowościach. Tendencja ta została nieco zahamowana w początkach lat 50. XX wieku. Jednak od 1956 roku systematycznie, przez kolejne lata Żydzi mieszkający na Kujawach, pojedynczo

¹¹⁸ J. Libiszewski, *Podobozy obozu...*, s. 43-44.

¹¹⁹ „Biuletyn Żydowskiej Agencji Prasowej”, nr 23 z 4 IV 1945 r.

i rodzinami, opuszczają region. W części emigrują poza granice Polski. Część decyduje się na osiedlenie w innych częściach Polski. Ci ostatni stanowili niewielką grupę. Wyjazdów nie rekompensował napływ repatriantów z lat 1955-56. W województwie bydgoskim osiedliło się wówczas 247 osób (40 rodzin) w tym 70% pozostało w Bydgoszczy. Z tej grupy 41 powróciło z tzw. zachodu, reszta z ZSRR. W grupie tej przybyło kilku Żydów ze wschodu i 3 osobowa rodzina z Izraela, która zamieszkała we Włocławku¹²⁰. Według szacunkowych danych w województwie bydgoskim na dzień 1 lipca 1960 roku mieszkało 313 osób narodowości żydowskiej w tym w miastach i powiatach kujawskich 262 (Bydgoszcz 69, Inowrocław 3, Włocławek 135, powiat Aleksandrów 44, powiat Bydgoszcz 1, powiat Inowrocław 1, powiat Radziejów 3, powiat Włocławek 6)¹²¹. W kolejnych latach wyjechało zapewne kolejnych kilkadziesiąt osób. Tzw. wydarzenia marcowe końca lat 60 i początku 70. położyły kres istnieniu zorganizowanych skupisk żydowskich we Włocławku i Bydgoszczy (tabela 11).

Tabela 11. Wyjazdy emigracyjne mieszkańców województwa bydgoskiego do wybranych krajów kapitalistycznych w latach 1968-1970

Kraj	1968		1969		1970	
	Liczba podań	Zalutowano pozytywnie	Liczba podań	Zalutowano pozytywnie	Liczba podań	Zalutowano pozytywnie
Anglia	6	5	8	8	12	9
NRF	105	25	73	29	33	9
USA	403	32	237	32	112	25
Kanada	132	14	87	14	25	5
Izrael	9	9	59	55	5	5
Australia	83	4	30	4	19	8

Źródło: K. Maniewska, *Mieszkańcy Bydgoszczy wobec wydarzeń 1968 r. Postawy. Przejawy oporu. Skala represji*, „Dzieje Najnowsze”, 2008, nr 1, tab. 3, s. 143.

¹²⁰ APB, KW PZPR-B, sygn. sygn. 51/XV/28

¹²¹ APB, KW PZPR-B, sygn. 51/XV/7, t. 1.

Okolo 90% osiadłych na Kujawach Żydów zamieszkało we Włocławku i Bydgoszczy. W pozostałych miejscowościach stanowili grupy kilku, kilkudziesięcioosobowe. W wielu, zwłaszcza w części zachodniej Kujaw, wyjechało. W innych nikt nie osiadł (tab. 12). Czasowo docierały duże grupy przesiedleńców (repatriantów)¹²². KO CKŻP w Bydgoszczy szacował, że przez Bydgoszcz w 1946 roku przejechało 3,5 tys. Żydów powracających z ZSRR. Z tej liczby pozostało w mieście okolo 100 osób. Powodem niewielkiego zainteresowania terenem bydgoskiego KO CKŻP były trudności lokalowe i stan finansów, które uniemożliwiały działania wykraczającą poza doraźną pomoc medyczną i żywnościową¹²³. Większe grupy osiadły we Włocławku. Ich liczba, od grudnia 1945 roku do kwietnia 1946 roku, wahała się miesięcznie od 60 do okolo 100 osób. W maju 1946 roku wzrosła do 193 osób, w czerwcu - październiku do okolo 400 - 450 osób. Liczba opuszczających miasto Żydów wynosiła miesięcznie od 47 do 55 osób. Od lipca 1946 roku była wyższa od liczby przyjeżdżających (12 - 44 osoby)¹²⁴.

¹²² W sprawie terminologii zob.: K. Kersten, *Przymusowe przemieszczenia ludności - próba typologii*, [w:] *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, Praca zbiorowa pod red. H. Orłowskiego i A. Saksona, Poznań 1997, s. 13-29.

¹²³ AŻIH, CKŻP, WO, sygn. 19, *Sprawozdanie z działalności KŻP w Bydgoszczy za rok 1946*; Por: J. Misztal, *Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Przegląd Zachodni”, 1992, nr 2.

¹²⁴ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 254, 256, 257, 259; AŻIH, CKŻP, Referat Repatriacji (RR), sygn. 487, 569.

Tabela 12. Żydzi zarejestrowani w Komitetach CKŻP na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1946-1949

Komitet	I 1946	VII 1946	XII 1946	VI 1947	XII 1947	XII 1948	III 1949	XII 1949
Aleksandrów Kujawski	5	23	23	14	19	5	5	-
Brześć Kujawski	18	31	-	-	34	-	-	-
Bydgoszcz	705	665	845	445	346	247	247	247
Chodecz	2	7	7	3	8	3	2	-
Izbica Kujawska	1	25	25	5	22	-	-	1
Kowal	7	19	19	19	20	21	21	21
Lubraniec	5	8	8	8	4	6	6	1
Nieszawa	-	6	6	-	-	-	-	-
Piotrków Kujawski	5	14	14	-	12	12	-	-
Przedecz	-	19	19	19	15	5	5	9
Radziejów	-	41	-	-	-	-	-	4
Włocławek	200	687	704	775	665	656	670	291
Razem								

Źródło: AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 27, 28, 30, 31, 32.

Przebywający w regionie Żydzi w większości przeżyli wojnę w ZSRR, stanowili 88,9% całej populacji w pierwszym półroczu 1946 roku, na tzw. „aryjskich papierach” 3,6%, w obozach na terenach III Rzeszy 3,2%, w obozach niemieckich na ziemiach polskich 2,1%, w oddziałach partyzanckich 2,1%, w leśnych kryjówkach 0,1%¹²⁵. Przybysze w 57,2% pochodzili z byłych województw zachodniej Polski, w tym głównie z województwa pomorskiego, z województw centralnych - 22,8%, południowych - 6,6%, wschodnich - 5,3%, spoza granic byłej II Rzeczypospolitej - 4,4%, nie ustalono pochodzenia - 3,7%¹²⁶. Część spośród przybyłych stanowili autochtoni, którzy opuścili Kujawy w latach wojny. Ogólnie ich liczbę możemy oszacować na 800 - 900 osób, co stanowiło około 2,9 - 3,2% przedwojennej populacji¹²⁷. Największa

¹²⁵ AŻIH, CKŻP, WEiS, sygn. 24, 251a, 252, 253, 254.

¹²⁶ Szerzej: T. Kawski, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy...*, passim.

¹²⁷ *Alfabetyczny wykaz Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej*. Lista nr 3, oprac. Wydział Ewidencji i Statystyki CKŻP, 1947, t. 1-30 (maszynopis powie-

liczba Żydów ocalonych pochodziła z Włocławka - 459 osób, Bydgoszczy - 71, Przedcza - 25, Ciechocinka - 16, Kowala - 14¹²⁸. Z tej grupy w rodzinne strony powróciło 278 osób (ok. 37% ocalonych). Osiedli głównie we Włocławku - 215 osób, Bydgoszczy - 17¹²⁹. Pozostali zamieszkali najczęściej w dużych miastach (Warszawa, Łódź, Szczecin) oraz w największym skupisku ludności żydowskiej w powojennej Polsce - Dolnym Śląsku (m.in. w Dzierżonowie, Wałbrzychu, Wrocławiu, Bielawie, Klodzku). Poza granicami Polski ocaleni przebywali najczęściej w obozach dla *dipisów* (displaced persons), w szpitalach i sanatoriach na terenie Niemiec, Austrii. Jeszcze inni przebywali w ZSRR, Szwecji, na Węgrzech, w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Holandii¹³⁰.

Zmniejszanie się od 1947 roku populacji Żydów mieszkających w regionie było uwarunkowane szeregiem czynników ogólnych i jednostkowych. Wśród pierwszych można wymienić m.in.:

---

lony) w zbiorach AŻIH, zestawienie autora. Przy ewidencjonowaniu autor pominał figurujące wielokrotnie w spisie osoby. W wykazie znaleźli się także Żydzi, którzy powrócili z ZSRR; Por. Sz. Bronsztejn, *Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej*, Wrocław 1993, s. 12. Wskaźnik ten należy w odniesieniu do kilku miejscowości leżących na Kujawach należy powiększyć o kolejne 10-12% ze względu na niedokładność w piśmowni niektórych miejscowości np. Kowal, Piotrków czy Aleksandrów - bez bliższego sprecyzowania geograficznego. Potwierdzają te spostrzeżenia dane osobowe zawarte w: *National Registry of Jewish Holocaust Survivors*, Washington 1983.

¹²⁸ W pozostałych miejscowościach przeżyło: w Aleksandrowie Kujawski (5), Brześciu Kujawskim (10), Chodczu (6), Dobrzyniu n/ Drwęcą i Dobrzyniu n/ Wisłą (28), Golubiu (4), Grudziądzu (3), Inowrocławiu (1), Kruszwicy (1), Lubieniu (1), Lubrańcu (8), Nieszawie (1), Osiecinach (8), Radziejowie (11), Skępem (2), Tłuchowie (1), Toruniu (5).

¹²⁹ Brześciu Kujawskim (7), Przedczu (5), Kowalu (3), Inowrocławiu (1), Ciechocinku (1), Lubrańcu (1), Aleksandrowie Kujawski (1), Radziejowie (3).

¹³⁰ Szerzej: T. Kawski, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] *Wrzesień 1939 i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*. Studia pod red. W. Sudzińskiego i W. Jastrzębskiego, Toruń-Bydgoszcz 2001.

powstanie w 1948 roku państwa Izrael i zmiana polityki ZSRR wobec tego kraju, wprowadzenie systemu monopartyjnego, ograniczanie działalności żydowskich organizacji, zachęcanie zwłaszcza w latach 1949 - 1950 do emigracji działaczy żydowskich o poglądach syjonistycznych i „drobnomieszczańskich” z Frakcji w PZPR¹³¹, obawy o życie zwłaszcza po pogromie kieleckim¹³². Nie wszyscy wyjeżdżający podejmowali decyzję będąc przekonani o jej słuszności. Emigracja znajomych i bliskich pogłębiała poczucie wyalienowania nawet wśród zasymilowanych z kulturą polską Żydów. Dodatkowo wzmacniały je zachowania antysemickie. U innych przeważały czynniki psychologiczne np. niemożność egzystowania na cmentarzu pośród mogił pomordowanych członków rodzin, chęć rozpoczęcia nowego życia w nowym miejscu, odnalezienie bliskich. O wyjeździe decydowała także chęć uczestnictwa w budowie własnego państwa, czasem niechęć do pozostania w kraju rządzonym przez komunistów¹³³. Ci, którzy pozostali w latach 50 i 60. należeli, wbrew stereotypowym wyobrażeniom, do osób które dostosowały się do istniejących warunków. System totalitarny traktowali niejako jako zło nadane lub zastane, z którym w ówczesnych realiach walczyć się nie dało. Ci, którzy należeli do grupy komunistów na tzw. żydowskiej ulicy, w większości wyjechali w latach 40. lub 50. Pozostali nieliczni. Część zerwała z żydowskim środo-

---

¹³¹ T. Torańska, *Oni*, Warszawa 1989, s. 134-138, 142; Powody te leżały u podstaw decyzji o emigracji Chaima Tabaczniaka-Gostyńskiego, lidera „Bundu” w powojennym Włocławku; Por. *Włocławek we ha...*, s. 257-258.

¹³² T. Kawski, *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy...*, passim. Liczba Żydów w województwie pomorskim po pogromie kieleckim zmniejszyła się, niemniej nie nastąpiło gwałtowne wyludnienie w ciągu najbliższych kilku czy kilkunastu miesięcy. Wyjątkiem były skupiska w Radziejowie, Dąbrowicach Kujawskich. Radziejów Żydzi masowo opuścili po raz pierwszy w październiku 1945 roku, po zabójstwie w Osiecinach z 29 na 30 września Mosze Borkowicza i Moryca Gutowskiego.

¹³³ Szerzej: N. Aleksy - Mądrzak, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945 - 1947*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” („BŻIH”), 1995, nr 3 - 1996, nr 6 (cz. 1), 1996, nr 3 (cz. 2), 1996, nr 4 (cz. 3); Hurwic - Nowakowska I., *Żydzi Polscy (1947-1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa 1996.

wiskiem. Wtopili się w polskie społeczeństwo jako Polacy lub jako internacjonałiści głęboko przekonani o słuszności komunizmu. Niezależnie od własnych zapatrywań władze postanowiły w końcu lat 60. i początkach lat 70. pozbyć się wszystkich Żydów. Ciągłość osadnictwa żydowskiego na Kujawach została, po prawie 600 latach, bezpowrotnie przerwana.